

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TƏBİƏTLƏ BAĞLI SİMVOLLAR İNTERTEKSTUAL KONTEKSTDƏ

İxtisaslar: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və
tənqid
5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Ətrabə Bayram qızı Gül**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Tahirə Qəşəm qızı Məmməd

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

filologiya elmləri doktoru, dosent
Vaqif Əziz oğlu Yusifli

filologiya elmləri doktoru, dosent
Aytən Fikrət qızı Qəhrəman

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat

Institutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05–Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED – 1.05/ 1 Birdəfəlik dissertasiya şurası.

Birdəfəlik dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü, akademik, filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Birdəfəlik dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Aysel Həsən qızı Qurbanova

Birdəfəlik elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Məmməd İrac oğlu Əliyev

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Simvol mahiyyətə multidisiplinar anlayışdır. Simvollar ədəbiyyatın və ədəbiyyat haqqında elmin müstəvisinə birdən-birə düşməmiş, sözün dar mənası (“bədi simvol”da konkretləşən məna) geniş mənasından (bütövlükdə simvolun əhatə etdiyi multidisiplinar məna) törəmişdir. Ədəbiyyatda istənilən simvolun, eləcə də, təbiət simvollarının izini sürərkən qarşımızda qeyri-ixtiyari həmin geniş və əzəmətli dərinliyə qapı açılır. Bu qapının açılmasına şərait yaradan isə suallardır: Simvolun məqsədi nədir, bünyəsində nə gizlədir, səthindəki və dərinindəki mənalar arasındakı bağ necə qurulur, ümumiyyətlə, insan niyə simvolik düşünür?

Simvol insanın dünyanı dərkə, zehni təcrübəsi, mental inkişafı ilə bağlı bir sıra tədqiqatların - antropologiyanın, mifoloji araşdırmaların, psixologiyanın (xüsusilə, psixoanaliz, arxetiplər nəzəriyyəsi), fenomenoloji fəlsəfənin, müxtəlif sosial nəzəriyyələrin (əsasən simvolik intereksionizm), koqnitiv dilçiliyin, eləcə də koqnitiv poetikanın əsas mövzularından biridir. Simvollar insanın nəsnələr aləmini dilin fəvqündəki anlaşımlarla təmsil edən vasitələridir. Simvolların və simvolik təfəkkürün yaşı özünün kulturoloji dərinliyi ilə seçilir. Simvollar qrammatik, texniki, məntiqi, mistik və s. bir gerçəklikdən çıxış etməklə, başqa bir reallığı izah edir, təqdim edir, göstərir, işarələyir, təyin edir. Simvol görünən işarələri oxumaq və açmağı tələb edən vizual dildir. Simvol kommunikativdir, ictimai və sosial münasibətlərin tənzimlənməsində, kulturoloji ünsiyyətin qurulmasında əvəzsiz rola sahibdir. Simvollar bilinənlə bilinməyəni birləşdirmək funksiyasını öz üzərinə götürür, ötürücü və alıcı arasında dialoqun yaranmasına səbəb olur, buna görə də pragmatikdir. Simvolların periferik qatlarında duyğuları, düşüncələri, arzuları, fantaziyaları, gələcəyə dair ümidləri, təcrübələri, qorxuları, inancları, bir sözlə, insanı insan edən hər şey tapmaq mümkündür. Bugün ədəbiyyatın “özünü küləşdirdiyi”, bədiiləşdirdiyi simvolların, o cümlədən təbiət rəmzlərinin “tarixçəsinə” baxanda, istər-istəməz multidisiplinar və ya interdisiplinar kontekstdə özümüzü tapırıq. Simvolun şərhli elə insanlığın şərhli deməkdir. Belə ki, hər hansı təbiət

simvolunun mətn daxili funksionallığı, eləcə mətnə qədərki hekayəsi, mətni başqa mətnlərlə birləşdirmə qabiliyyəti və s. insanın əqli-zehni və mental fəaliyyətinin özü ilə bağlıdır, bu da bütün elmlərin, eləcə də incəsənətin başqa-başqa sahələrinin kəsişdiyi yerdir.

İncəsənət təbiətin təqlidindən başlayır (Seneka), qədim mağara divarlarında ibtidai insanların ilkin müşahidələrini incəsənətə çevirmək cəhdləri ilə başlayan bu yol bugün sadə və bəsit təqliddən çox uzaqlaşmış, abstraktı və konkrəti fərqləndirən, intiutiv, emotiv, praqmatik çalarları olan, intellektə və sezgilərə, bütövlükdə insanlığın təcrübəsinə əsaslanan daha mürəkkəb səviyyəyə gəlib çatmışdır. Təbiət incəsənətin, eləcə də ədəbiyyatın obyektində və yaddaşında hər zaman öz yerini qoruyur. Təbiət simvollarının bədii-estetik görüntüsünün altında çox dərin informasiyalar gizlidir. İnsanın təbiətdən mədəniyyətə keçidinin ən ilkin fazasının bilgileri təbiət simvollarının bünyəsində yaşamağa davam edir. Simvollar insan zehniyyətinin abstraktlaşdırma qabiliyyətinin göstəriciləridir. Universal və kollektiv məzmunu malik sabitlərdir, insanlıq onları dönə-dönə təcrübədən keçirmiş, nəsillərdən-nəsillərə ötürmüşdür. Simvolların dərkə intiutiv tərzlə məhdudlaşa bilməz, simvolun dərkə intellektual bilgi və bilginin müqayisəli şəkildə tətbiqi ilə mümkündür. Ədəbiyyatda istifadə olunan simvolların açılışı onun bədii olana qədər keçdiyi yola bələdlilik və hermenevtik yanaşma tələb edir. Simvolun izah və semantikasında dil, mədəniyyət, coğrafi şərtlər, tarixi təcrübə, milli və lokal amillər önəm kəsb edir, xüsusilə mifik, dini-kanonik mətnlərə, bəşəri təcrübənin müxtəlif qaynaqlarına müraciət ehtiyacı yaranır. Bir sözlə, simvol özünü ən parlaq şəkildə məhz intertekstual mühitdə aydınlaşdırır və izah edə bilir.

Yuliya Kristevaya görə hər bir mətn sitatlar mozaikası və öz içində başqa mətnlərin əridilməsidir.¹ Bu mənada istənilən mətnin həm yazılışı, həm də oxunuşu başqa mətnlərlə münasibətdə aydınlaşır. Belə ki, müəllif yazarkən (şüurlu, ya da qeyri-şüuru) mütləq başqa mətnlərlə kommunikasiyada olur, üstəlik, oxucu da mətni oxuyarkən mütləq həmin mətnin canındakı başqa mətnləri tapıb

¹ Kristeva, J. *Word, Dialogue, and Novel // Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art* / Ed. L.S.Roudiez. – New York: Columbia University Press, – 1980. – p. 64-91. p.64.

çıxarır, boşluqları, aralıqları öz fikriylə doldurur. Konkret bir mətnədə simvolun öyrənilməsi zamanı da mətnin sərhədləri genişlənir, çünki, simvolun universallığı onu başqa mətnlərə müncər edir, simvolun təkrarlanma bilməsi ona intertekstual səciyyə qazandırır. Simvollar istənilən bədii mətnə özünün kulturoloji yaddaşı və keçmiş təcrübəsi ilə daxil olur. Simvol intertekstual təhlilə zəmin hazırladığı kimi, intertekstual təhlil də özünü təsdiq anında simvolları başqa mətnlərə yolçuluğa çıxaran vasitələr kimi dərhal tanıyır, təyin və istifadə edir. Simvolların universallıq paradoksu intertekstual təhlilin coğrafi, tarixi, mədəni sərhədlərini dağıdır, mətni dar çərçivələrdən xilas edir, onun dünya miqyaslı ünsiyyətinə şərait yaradır və ən önəmli, bu dialoq etno-mədəni, milli koloritin seçilməsi ilə yekunlaşır. Simvol intertekstuallığa təhrik edir, intertekstuallıq da öz növbəsində, oxşar və bənzərləri təyin edəcək tipoloji müqayisələrə şərait yaradır. Belə bir mürəkkəb təhlil müstəvisində başqa ədəbiyyatlarla müqayisədə Azərbaycan ədəbiyyatının imkanlarını görmək, ədəbiyyatımızın müasir nəzəri yanaşmalardan biri kimi intertekstuallıq konsepsiyasının tətbiqinə davamlılığını və dözümlülük səviyyəsini aşkarlamaq, eləcə də simvolik düşüncənin kök və qaynaqlarını təsbit etmək işin elmi aktuallığını təşkil edir.

Mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi ilə bağlı onu vurğulamaq olar ki, təbiət simvollarının nəzəri təyinatı, intertekstual metodologiya, İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarının eyni tədqiqatda predmetləşməsi - bu üç tərəfin həlli təqdim olunan dissertasiyanın bütöv strukturunu müəyyənləşdirir. Bu işə mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi məsələsinə münasibətdə hər üç tərəfi bir-birindən təcrid etmək məcburiyyəti ilə üz-üzə qalırıq.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ingilis ədəbiyyatının öyrənilib tədqiq edilməsi sahəsində Əkbər Ağayev, İsmixan Rəhimov, Ənvər Rza, Zeydulla Ağayev, Şahin Xəlilli, Ülfət Bədəlbəyli və başqalarının² elmi araşdırmaları vardır. Eləcə də,

² Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: Azərneşr, 1964, 172 s.; Rəhimov İsmixan. Dahilərdən biri. – Şekspir Vilyam. Pyeslər. Bakı: Yazıçı, 1989, s.3-14.; Rzayev Ə. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri. (Bayronun “Şərq poemaları”nın materialları əsasında). Fil.e.n....dis.avtoref., Bakı: 1969, 20 s.; Ağayev Z. Şekspir dühasının poetik təsdiqi. Şekspir Vilyam. Seçilmiş əsərləri.

İngilis ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərinə və şəxsiyyətlərinə dair yazılmış onlarla tədqiqat işi ədəbiyyatşünaslığın elmi faktlarında öz sanballı yerini almaqdadır. Bu tədqiqatların hər biri ingilis ədəbiyyatının müxtəlif metodoloji yanaşmalar müstəvisində fərqli aspektlərdən öyrənilməsi, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə konkret müəlliflər və ya mərhələlər çərçivəsində dolğun müqayisələrin aparılması baxımından ədəbiyyatşünaslığımız üçün çox əhəmiyyətlidir. Eləcə də, ingilis ədəbiyyatı haqqında elmi-akademik və etibarlı informasiya qaynaqlarıdır.

Mətanət Abbasovanın “Klassik Azərbaycan hekayəsində bədii simvol (1900-1920)” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya işi simvol sözünün mövzu başlığı səviyyəsində araşdırıldığı tədqiqat kimi diqqəti cəlb edir. M.Abbasova ədəbiyyatşünaslığın və fəlsəfənin ən mübahisəli məsələlərindən biri kimi gördüyü simvol terminin dəqiqləşdirilməsi, adı və ümumişlək söz olmaqdan çıxarılıb dolğun elmi tutum qazandırılması niyyətindən çıxış edərək özündən əvvəlki alimlərin yaradıcılığında simvolun nəzəri konkretləşməsini izləyir.

II cild. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 5-8.; Xəlilov Ş. Oldric və Azərbaycan. Bakı: Yazıçı, 1992, 96 s.; Xəlilli Ş. Ədəbi əlaqələr işığında. Bakı: Qartal, 2000, 240 s.; Xəlilli Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri (Folklor materialları əsasında). Azərbaycan Mili Ensiklopediyası NPB. Bakı: 2002, 215 s.; Xəlilli Ş. “Kaş bütün insanlar məni sevəydi...” – Ədəbi əlaqələr işığında (Tərcümələr, məqalələr, məktublar, təbriklər). Bakı: Qartal, 2002, s. 35-53.; Xəlilli Ş. Şekspir möcüzələri və Azərbaycan tərcümələri. Ədəbi əlaqələr işığında (Tərcümələr, məqalələr, məktublar, təbriklər). Bakı: Qartal, 2002, s. 111-125 Рагимов И.М. Восточные слова в «Восточных поэмах» Дж.Байрона. Авто- реф. дис. ... канд.фил.наук. Баку: 1958, 16 с.;Rzayev Ə. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri. (Bayronun “Şərq poemaları”nın materialları əsasında). Fil.e.n....dis.avtoref., Bakı: 1969, 20 s. Омаров И.М. Тема борьбы против империализма, захватнических войн и колониализма в творчестве Бернарда Шоу. Автореф.дис. ... канд.фил.наук. Ба- ку: 1986, 28 с.; Quliyev H. Desmond Stüartın yaradıcılığı (İngiltərədə müasir antikolonial ədəbiyyat probleminə dair). Fil.e.n. ... dis. ,avtoref., Bakı, 1968, 20 s. İsmayılova A. Con Faulzun romanlarının poetikası. Fil.e.n. ...dis., 1995, 153 s. 5 Бадалбейли Ульфат. Восточные мотивы в литературе английского возрождения. Автореф. дис. ... док.фил.наук. Баку, 2004, 54 с.; Ахундов Ш. Баллады Англии и Шотландии как выражение народного мироощущения. Автореф. дис. ... канд.фил.н., Баку, 2005, 18 с.

M.Əli-oğlunun, Ə.Hüseynovun, B.Nəbiyevin, Y.Qarayevin, T.Hacıyevin, F.Hüseynovun, K.Məmmədovun, C.Abdullayevin, Ə.Məmmədlinin, M.Məmmədovun, T.Mütəllimovun, M.Axundovanın, B.Abdullayevin, P.Xəlilovun, Y.İsmayılovun, V.Nəbiyevin, Altay Məmmədovun, A.Hacıyevin, A.Məmmədovun, G.Qocayevanın, Q.Quliyevin, B.Babayevin və başqa müəlliflərin müxtəlif səpgili tədqiqatlarında bədii simvol anlayışının terminoloji və nəzəri məzmun qazanmasına diqqət çəkir. Mətanət Abbasovanın dissertasiyasında bədii simvol tədqiqat predmetidir, realist və romantik cərəyanlar kontekstində Azərbaycan hekayələrində problemin araşdırılması isə dissertasiyanın strukturunu müəyyən edir.

Təbiət simvollarının İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatı əsasında intertekstual təhlili zamanı isə simvolik təfəkkürün yönləndiriciliyi ilə konkret müəllif, konkret mərhələ nəzərə alınmadan ən qədim dövrlərdən başlamaq zərurəti yaranır. Simvolun “yaşı” bunu tələb edir, kəllərin, anqlo-saksonların mifoloji irsində simvolların törədici qabiliyyətinin Türk mifologiyası ilə müqayisəsini istəyir. Əski inanclar Şərq-Qərb ənənələri kontekstində orta əsrlər, intibah, romantizm, simvolizm və s. mərhələlərdə simvollar vasitəsilə qurulacaq intertekstual tora zəmin yaradır. Bu məqamda akademik İsa Həbibbəylinin dövrləşdirmə konsepsiyası, Kamal Abdullanın mifoloji semantikasi, Asif Hacılinın mifopoetik təfəkkürlə bağlı mülahizələri, Cəlal Bəydilinin ənənə və sistemlilik konsepsiyası, Pərvanə Bəkirqızının (İsayeva) mifopoetik təhlil modeli, Rəhilə Qeybullayevanın komparativistik metodologiyası, Tahirə Məmmədin ənənənin daimiliyini və arealını təyin edən məqamlara yönəlmiş nəzəriyyəsi təbiət simvollarının intertekstual təhlilində istiqamətvericiliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, təbiətin bədii dərk, ədəbiyyatda simvolika, ədəbiyyatın işarəvi təbiəti ilə bağlı, ayrı-ayrı dövrlər, cərəyanlarla bağlı konkret araşdırmaların içində və dağınıq şəkildə olan elmi qənaət və mülahizələrlə dissertasiya boyunca dialoqa girməyə çalışmışıq. Klassik irsi “gizli dil” kimi öyrənən Lalə Əlizadənin, “örtülü dil” kimi şərh edən Əzizəgə Nəcəfzadənin, “quş dili” kimi görən və çoxqatlılıq mexanizmini açan Tahirə Məmmədin elmi mülahizələri bu baxımdan özünü doğruldur, müasir ədəbiyyatda poetik simvolikanı araşdıran Günay Qarayevanın məqalələri,

bütövlükdə simvol sözünün bu və ya digər şəkildə keçdiyi bütün tədqiqatlar araşdırma müstəvisinə gətirilib, hər birinin ədəbiyyatşünaslığımız üçün əhəmiyyətinin dəyərli olduğu xüsusi vurğulanmaqla, predmet və obyektə müvafiqliyi yoxlanılaraq seçilmişdir. Simvol multidisiplinar mahiyyətinin aşkarlanması, təbiətin simvolizasiyasının mifdən-ədəbiyyata doğru ardıcıl mexanizm kimi izlənməsi, intertekstual miqyaslarının təyin edilməsi baxımından isə mövzu ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə tədqiq olunur.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyektində dayanan əsas məsələ təbiət simvollarının intertekstual kontekstdə öyrənilməsidir. Mədəniyyətlərarası ünsiyyət, əlaqə və keçidlər intertekstual müstəvini böyüdür. Bu da bizə Qərbi və Şərqi kimi irimiqyaslı ənənələr sistemi kontekstində İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatının təbiət simvollarının intertekstual təhlilində predmetləşməsinə şərait yaradır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi təbiət simvollarını intertekstual kontekstdə şərh etmək, poetik və bədii-estetik mahiyyətinin və funksional mövqeyinin elmi-nəzəri şərhini verməkdən ibarətdir. Bu məqsəddən doğan vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə mövzunun ilk dəfə kompleks və sistemli şəkildə tədqiqi gerçəkləşmiş olur:

1. Dissertasiya probleminin həllinə simvolun koqnitiv konsept kimi məzmununu təyin etməklə başlamaq, bu təyinatda terminoloji və etimoloji amillərin rolunu müəyyənləşdirmək, simvolun işarəvilik, metoforiklik, obrazlılıq, alleqorikliklə kəşifən və örtüşən tərəflərinə diqqət çəkmək, sözün dar, bədii simvolda konkretləşən mənası ilə geniş, multidisiplinar səciyyəli mənasını qarşılaşdırılması nəticəsində ortaya çıxan yeni məzmunu adlandırmaq;

2. Ədəbiyyatın bütün simvollarının yaddaşındakı mifoloji nüvəni təyin edən məqamlara diqqət çəkmək, mif çağında simvolik dilin ortaqlığının səbəblərinə dair elmi-nəzəri mülahizələrin qənaətlərinə istinadən mif-arxetip-simvol triadasının yaratdığı universallıq paradigmasının intertekstual təhlilə hazırladığı zəmini görmək;

3. Müxtəlif etno-mədəni sistemlər kimi Kelt-anqlo-sakson

mifologiyası ilə Türk mifologiyasını intertekstual təhlilinə şərait yaradan simvolları təbiətdən mədəniyyətə keçid kontekstində dəyərləndirmək;

4. Şərq və Qərb anlayışlarının tədricən formalaşması, ənənələrin get-gedə sabitləşməsi və mədəni mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi fonunda İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında təbiət simvolları vasitəsilə yaranan ünsiyyətin intertekstual təzahürünü görmək, ənənə və intertekstuallıq anlayışlarının bir-birilə əlaqəsinə diqqət yetirmək, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin simvolik dilini aşkalamaq;

5. Mifdən folklora, folklordan ədəbiyyata simvolik təfəkkürün dinamikasını trayektoriya üzrə izləmək, təbiətin dərkində simvolik-allegorik düşüncə şəklinin empirik təfəkkürlə əvəzlənməsindən sonrakı dövərdə simvollarıdakı dəyişikliyi müşahidə etmək, burada Şərq və Qərb ənənələrinin rolunu doğru təyin etmək;

6. Simvolun mətni-intermətnə dönüştürmə mexanizmini şərh etmək, aydınlaşdırmaq, metod və yanaşma müxtəlifliyinə əsaslanaraq simvolun intertekstual kontekstdə təhlilinin model və ya modellərini təqdim edə bilmək.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatın metodologiyasını əsasən intertekstual təhlil təşkil edir. Lakin simvol, özünün işarəvi təbiəti ilə semiotik-semantik yanaşmanı, mif-arxetip-simvol müstəvisində müxtəlif mifoloji təhlil metodlarını, internalist və eksternaslit mifoloji nəzəriyyələrin nəzəri və metodoloji təcrübəsini, mifopoetik təhlil prinsiplərini tədqiqatın əhatə etməsinə şərait yaradır. Eləcə də, intertekstual təhlil müqayisəli-tipoloji və komparativistik metodların ərazisinə müdaxilələr etmədən qeyri-mümkün olur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyada müdafiyyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Təbiət simvolları bəşəriyyətin təbiətlə bağlı koqnitiv konseptlərindən törəyir, bu konseptlərin simvola qədər genişlənməsi mifoloji arxetipik layların daimiliyi, universallığı və dəyişməzliyi sayəsində baş tutur;

2. Mifoloji çağ simvollarının, eləcə də Kelt, anqlo-sakson və Türk mifologiyasının simvollarının bir-birinə ən çox bənzədiyi dövərdir. Gələcək ənənələrin arxaik kodları və tipləri burada müəyyənləşir,

simvolik düşüncənin hərəkət trayektoriyası buradan başlayır;

3. Arxetiplər vasitəsilə gerçəkləşən simvolik səyahətdə Şərqi-Qərb dixotomiyası sonrakı mərhələdir. İntertekstuallıq ənənələr arası ünsiyyətin təzahür formalarından biridir. Ənənə həm öz daxilində (ənənəni təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər arasında), həm də özündən kənarında olanla (başqa ənənələrin komponentləri) ünsiyyəti nəticəsində sərhədlər elastikləşir, təmas güclənir, intensiv müdaxilələr baş verir.

4. Empirik təfəkkür simvolik-alleqorik dünyanı dərin istiqamətini fərqli yöndə dəyişir. Məntiq çağında, ağıl əsrində arxa plana keçən simvollar, xüsusilə romantiklərin yaradıcılığında öz təntənəli yüksəlişini yaşayırlar, təbiət simvollarının ədəbiyyat hadisəsi kimi bədii simvolikaya çevrilməsi bu dövrdə başlayır, simvolizmdə isə konseptuallıq qazanır, romantizmin ədəbiləşdirdiyi simvolları simvolizm əbədləşdirir. Burada Şərqi ənənələrinin çox ciddi rolu olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada simvol ilk dəfə intertekstual təhlil kontekstində şərh olunmuş, simvola fərqli aspektdən baxılmışdır.

1. Dissertasiyada simvol poetik konsept kimi şərh olunub, koqnitiv məzmununa aydınlıq gətirilib, ilk dəfə simvol və intertekstuallığın qarşılıqlı mürəkkəb əlaqəsinə diqqət yetirilib. Mətnə mətnə qədər təcrübəsi ilə daxil olan simvolun formalaşdırdığı intertekstual kontekst “pətək və yuvacıqları” metaforası ilə izah olunur. Vurğulanır ki, istənilən simvol əslində intertekstual xarakterdədir, mətnə pətək strukturunda daxil olur, eyni zamanda daxil olduğu mətnlə həmin pətəyin yuvacıqları arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını təmin edir.

2. İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatının imkanları, özünəməxsusluqları, fərqli çalarları nəzərə alınmaqla təbiət simvollarından yola çıxaraq maraqlı nəticələrlə yekunlaşan müşahidələr aparılmışdır. Təbiətin bioritmik dərkində kəltlər və türklər arasında od simvolizmi, daşın iyerofanik simvolizasiyası, türk şamanları və kelt druidlərinin ayinlərində təbiət simvollarının funksionallığı və s.

3. “Pançatantra /Kəlilə və Dimnə” ingilis və Azərbaycan orta

əsrilər ədəbiyyatının preteksti kimi nəzərdən keçirilir, ayrı-ayrı ənənələrdə təbiətin alleqorik-simvolik şərhinin dini-kanonik əsaslarına aydınlıq gətirilsə də, qədim hind abidəsinin dünyamiqyaslı səyahətinin doğurduğu intertekstual təzahür xüsusi araşdırılır.

4. Şərq ənənəsinin Qərb ənənəsinə ən aşkar təsir dönməsinə, İspan-ərəb mədəniyyətinin izlərinin Britaniya ərazisindəki görülməsinə münasibət bildirilir, xüsusilə, Qərb alimlərinə istinadən Şərq ədəbiyyatının ingilis kurtuaz mətnlərində, romanslarında motiv-simvol kompleksi ilə necə üzə çıxması araşdırılır, İngilis platonik sevgi ədəbiyyatı ilə Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı arasındakı paralelliklər təhlilə cəlb edilir. Təbiətin vasitəçi-funksional roluna və bu semantikada simvollaşmasına şərait yaradan amilləri qidalandıran nüanslar təhlil olunur.

5. “Romantizm və simvol”, “simvolizm və simvol” kateqoriyaları model sistem kimi öyənilir, təbiətin romantik və simvolist dərkində ənənə və müasirlik paradıqmaları qarşılaşdırılır. Simvolların ədəbiyyatı dilinə “əbədi köçünü” əks etdirən mətnlərə müraciətlər əsasında Şərq və Qərbin vəhdətinin simvolda təcəssümü araşdırılır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya eyni zamanda həm nəzəri, həm də praktiki aktuallığa sahibdir. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti burada əldə olunmuş elmi nəticələrin filoloji fikirdə yeni araşdırmalarda tətbiq olunma imkanları ilə müəyyənləşir. Simvol, intertekstual təhlil, iki fərqli ədəbiyyatın qarşılaşdırılması həm mətn poetikası, həm təhlil metodologiyası, həm də komparativistik yanaşmalar kontekstində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılacaq gələcək tədqiqatlarda bu işin nəticə və yeniliklərdən istifadəyə geniş imkan yaradır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə tədris prosesi ilə şərtlənir. Dünya ədəbiyyatı kontekstində ingilis ədəbiyyatının öyrənilməsi, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, komparativistika fənnlərinin tədrisi bu dissertasiyadan əlavə praktiki dərs vəsaiti kimi istifadə imkanları verir.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas nəticə və

yenilikləri müəllifin ölkə daxili və xaricində Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda çap olunan məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın ümumi həcmi: Tədqiqatın giriş, beş fəsil və nəticədən ibarət olan ümumi həcmi: 521924 işarə (Giriş: 16577 işarə, I fəsil: 76943 işarə; II fəsil: 117416 işarə; III fəsil: 158016 işarə; IV fəsil: 75207 işarə, V fəsil: 68546 işarə, Nəticə: 9219 işarə).

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, xronoloji çərçivəsi, metodologiya və tədqiqat metodları, işin öyrənilmə dərəcəsi və praktiki əhəmiyyəti öz əksini tapmışdır.

“Simvol: metod və nəzəriyyə” adlı birinci fəsil iki paragrafa və müvafiq yarımbaşlıqlara bölünür. Birinci paragraf **“Simvol poetik konsept kimi: koqnitiv məzmunu” adlanır.** Dissertasiya probleminin həllinə simvolun koqnitiv konsept kimi məzmununu təyin etməklə başlanılmasının məqsədi bu təyinatda terminoloji və etimoloji amillərin rolunu müəyyənləşdirmək, simvolun işarəvilik, metoforiklik, obrazlılıq, alleqorikliklə kəşifən və örtüşən tərəflərinə diqqət çəkmək, sözün bədii simvol ifadəsində konkretləşən dar mənası ilə multisiplinar səciyyəli geniş mənasını qarşılaşdırmaq, ortaya çıxan yeni məzmunu adlandırmaqdır.

Koqnitiv nəzəriyyəyə görə, simvollar adətən universal və sabit səciyyəli konsept işarələrdir.³ İnsanlığın dərin təcrübələri əsasında formalaşmış bu işarələr təkrarlanmaq qabiliyyətinə malikdirlər. İnsan zehninə emosional-qiymətləndirici, idraki (koqnitiv) və pragmatik komponentlərini özündə əks etdirən simvollar dünyanın konseptual dərinə şərait yaradır.

Simvolun mürəkkəb səciyyəli təbiəti onu işarə, alleqoriya, obraz, metafora kimi kateqoriyalarla yaxınlaşdırır. Lakin bu kateqoriyalar arasında ciddi fərqlər vardır. Simvol bir işarədir, amma burada işarə

³ Тарасова, И.А. Когнитивная поэтика: предмет, терминология, методы / И.А.Тарасова. – Москва: ИНФРА-М. – 2019. – 166. с.65-66.

edənlə işarə edilən arasında bağlılıq yoxdur. İşarələr və simvollar iki ayrı nitq mərhələsinə aiddirlər. Bir işarə fiziki varlıq dünyasının, bir simvol isə insanın anlam dünyasının parçasıdır. İşarələr “iş görürlər”, simvollar “anlam verirlər”. İşarələr anlam funksiyası daşdıqları zaman belə mütləq fiziki referenti vardır, simvollar isə yalnız funksional dəyərə sahibdirlər⁴. Simvol və obrazın paradigma yaxınlığı isə simvolun yaranmasında obraz başlanğıcının olmasındadır. Simvollar obrazlı təfəkkürün nəticəsində, işarə strukturu və metoforik prinsiplə yaranmış, sonradan qəlibləşmiş və ümumiləşmiş vahidlərdir. Simvol və obraz arasındakı fərq barədə A.Uorren və R.Uellekin fikirləri də maraqlıdır: “Simvol bir sürəklilik və təkrarlama xüsusiyyətinə sahibdir. Qarşımıza bir dəfə metafora olaraq çıxan obraz təkrarlandığı zaman simvollaşır⁵. Metaforalar məcaz forması olub ədəbi-bədii dilin zənginləşməsində, yaradıcılıqda müəllif fərdiyyətinin üzə çıxmasında önəm daşıyır. Metaforanı simvoldan fərqləndirən fərdi-obrazlı təfəkkürün məhsulu olmasıdır. Simvol və metafor arasındakı fərqi müəyyənləşdirən Riker metaforanın sadə semantik hadisə olduğunu, simvolda isə semantik olanla semantik olmayanın birgəliyini qeyd edir. Metafora simvol və onun anlamı arasındakı münasibəti müəyyənləşdirən vasitədir. Metafora simvoldakı daxili semantikanı dilə daşıyan, sözə çevirən vasitədir. Rikerə görə, *mif hekayələşmiş bir simvoldur və metafora qısa (mikro) mətdir, mətn uzun (makro) bir metaforadır*⁶. Metaforanı semantik kəşf adlandıran alim onun yalnız icad olunduğu anda var olduğunu bildirir. Simvollar isə əksinə, köklərini həyatın, hissın və kainatın sağlam yuvacıqlarında salırlar və ağlagəlməz dərəcədə qalıcıdırlar, bir simvol dönüşə bilər, amma əsla ölməz⁷

Simvolla terminoloji paradigma yaxınlığı olan işarə, obraz, metafora və alleqoriya kimi anlayışların müqayisəli təhlili və nəzəri dəqiqləşdirməsi göstərir ki, bütün bu anlayışlar bir-biri ilə kəsişən xətləri olan, amma tamamilə fərqli məzmunları ehtiva edən adlardır. Bu

⁴ Cassirer, E. İnsan üstünə deneme / E. Cassirer. – İstanbul: Remzi, – 1980. – 233 s. 38.

⁵ Wellek, R. Theory of literature / R. Wellek. – London: Penguin Books, –1993. – 375 p. pp.253.

⁶ Ricoeur, P. Yorum Teorisi. Söylem ve Artı Anlam / P.Ricoeur. – İstanbul: Paradigma, – 2007. – 144 s.s.77.

⁷ Yenə orada, s.83-84.

dəqiqləşdirmə, ədəbiyyatda simvolların intertekstual tədqiqində mümkün ola biləcək dolaşıqların aradan qaldırılmasına birbaşa kömək edir. Simvolun qeyd edilən kateqoriyalarla müqayisəsi göstərir ki, o universaldır, təcrübədə yaşayan və hər zaman canlı olan təsəvvürləri ifadə edir. Bu paraqrafdakı təhlillərin əsas məqsədi simvolun digər təsvir üsulları sistemindəki identifikasiyasını və sərhədlərini göstərmək idi.

I fəslin ikinci paraqrafı **“Simvolun intertekstual səciyyəsi və mifin funksionallığı”** adlanır və 3 alt başlığa ayrılır. **“Təbiətdən mədəniyyətə (ədəbiyyata) insan: “animal symbolicum”**- adlı ilk altbölümdə vurğulanır ki, insan mədəniyyət yaradan varlıqdır, bu onu dünyanın digər canlılarından fərqləndirir. XIX əsrdən başlayaraq insanın kulturoloji təcrübəsini - mədəniyyətini təyin və tərif edən çox sayda mülahizələr ortaya çıxıb. *Mədəniyyət insanın sosial mədəni mirasıdır* (Bronislaw Malinovski), *toplumun bütün həyat biçimidir* (Ralf Linton), *bəlli bir düşüncələr sistemi və ya bütünüdür* (Klark Uissler), *böyüdülmüş ekrana yansdırmış fərdi psixologiyadır* (Rut Benedikt), *xalq həyatının bütün təzahürlərində bədii üslubun vəhdətidir* (Fridrix Nitsşe), *toplumun keçmiş davranışlarının toplu şəkildə ötürülməsinin nəticələridir* (Cozef Lloyd Karr), *ənənəvi davranışın bütün formalarının birliyi* (Marqaret Mid), *maddi və qeyri-maddi xüsusiyyətlərə malik sosial qrupların adət edilmiş davranış formalarıdır* (Karl Qustav Yunq); *insanı heyvandan fərqləndirəndir* (Vilhelm Ostvald), *işarələr sistemidir* (Çarlz Uilyam Morris) və s. kimi qənaətlər formalaşmış. XX əsrin maraqlı filosoflarından biri Ernest Kassirerin fikrincə, fiziki dünya ilə yanaşı insan həm də simvolik bir dünyada yaşayır: dil, mif, sənət və din bu dünyanın parçalarıdır, simvolik toru toxuyan fərqli iplərdir, insan yaşantısının mürəkkəb toxunuşlarıdır. İnsanın intellekt və təcrübə sahəsindəki bütün irəliləyişi bu toru toxuyur və gücləndirir. Mədəniyyət insanın özünü təbiətdən azad etmə prosesidir, dil, sənət, din, elm bu prosesin mərhələləridir və simvollar vasitəsilə ifadə olunur⁸. Deməli, simvollar mədəniyyətin universal kodlarıdır və bu kodlar təbiətdən mədəniyyətə keçidin hekayələrinə açılan qapılardır. Bu qapılardan birincisi və ən böyüyü isə miflərdir.

Növbəti alt bölüm məhz **“Mifoloji məntiqin prinsipləri və**

⁸ Cassirer, E. İnsan üstünə deneme / E.Cassirer. – İstanbul: Remzi, – 1980. – 233 s.72.

simvolların formalaşma yolları” adlanır. Qeyd olunur ki, müxtəlif zaman və məkan kəsimlərində formalaşmış miflərin bir-birinə bənzərliyini təmin edən elə simvolik dilin ortaqlığıdır, miflərin yaranmasında simvolik düşüncə rol oynamışdır. Belə demək mümkündür ki, mifologiya simvollarından ibarət dərin və kompleks sistemdir. A.Rovnerin təbircə desək, *simvol mistik, sirli bir adadırsa, mif adalar arxipelaqidir*⁹.

Mifin nə olduğu ilə bağlı xeyli sayda nəzəri konsepsiyalar var. “Mif nəzəriyyələri” (1969) adlı məşhur məqaləsində Britaniyalı antropoloq və sosioloq Perci Saul Kohen (1928-1999) beş mif nəzəriyyəsinə təsnif edir: mifi insan cəmiyyətinin və mədəniyyətinin inkişafının müəyyən bir mərhələsində meydana gələn bir forma kimi qəbul *edən rəşional nəzəriyyə* (J.G.Freyzer və E.B.Taylor); mifi izah etmək deyil, ifadə etmək funksiyasına malik simvolik bir ifadə forması olaraq qəbul edən və müəyyən bir düşüncə növünü əks etdirən, *mifin poetik mənşəyini vurğulayan nəzəriyyə* (Maks Müller, Ernst Kassirer); mifin mənşəyini insanın təhtəşüurunda *axtaran psixanalitik nəzəriyyə* (Z. Freyd, K.Q.Yunq); mifin mənşəyini ənənəvi icmaların ritual təcrübəsində, sosial həmrəylikdə görün *funksionalist nəzəriyyə* (E.Durkheim, B.Malinovski); mifin sosial təşkilatlanma və sosial təcrübənin legitimləşmə funksiyasını vurğulayan; mifə ictimai ritualla əlaqəli sosial quruluş haqqında simvolik ifadənin bir forması kimi baxan *sosioloji nəzəriyyələr* (Greyvz, Edmund Liç); və nəhayət *strukturalist nəzəriyyə* (Klod Levi-Strauss)¹⁰. Bu nəzəriyyələrin hər biri miflərdə öz əksini tapmış təbiət və insan paralelizmini, vəhdətini, harmoniyasını, bütövlükdə münasibət və əlaqələrini fərqli şəkildə izah edir, bəzilərinə görə təbiətlə bağlı mifoloji təsəvvürlər insanın məntiqöncəsidir, bəzilərinə görə mistik təcrübəsidir, başqalarına görə qeyri-şüur aktının nəticəsidir və s. Sözsüz ki, bütün antropoloji tədqiqlərin simvolun nəzəri təyinatında, koqnitiv məzmunun dərinləşməsində və aydınlaşmasında xidməti olmuşdur. İnsanın məntiqöncəsini araşdıran Lüsyen Levi-Bryulun, simvollar funksional aspektdən, linqvistik həssaslıqla yanaşan Bronislav Kaspar Malinovskinin, strukturalist metodu ilə mif və

⁹ Ровнер, А. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / А.Ровнер, В.Андреева, В.Куклев. – Москва: Астрель, АСТ, – 2004. – 560 с. С.23.

¹⁰ Cohen, P. Theories of Myth // Man, – 1969. №4 (3), – p. 337-353. P.338.

simvolları yeni baxış sərgiləyən Klod Levi-Strossun antropoloji tədqiqlərində simvol getdikcə dolğunlaşır, terminoloji əhatəlilik qazanırdı. Ziqmund Freyding yuxuların yozumunda simvolları yüklədiyi anlam, Karl Qustav Yunqun arxetiplər nəzəriyyəsi insan və onun simvollarına tamam fəqli bir baxış gətirdi, hətta bu baxış özündən sonra sənət və elmin istiqamətində ciddi dəyişiklərə səbəb oldu. Arxetiplər dünyanın mədəni yaddaşının, kulturoloji keçmişinin, insanlığın təcrübəsini psixo-arxeoloji məhək daşları hesab edilərək insanın simvolik və metoforik “dili”ni formalaşdıran sxem-modellər kimi şərh olundu. Bədii simvollar da öz sabitliyini və universallığını bu tikinti materiallarının – arxetiplərin kollektiv məzmununa borcludur. Miflərin bir-biri ilə oxşarlığını təşkil edən simvolların universallığı, simvol törədiciliyinin arxasında dayanan oxşar arxetiplər intertekstual paradigmanın dominant elementləri kimi çıxış edir. Simvolun bu cür təkrarlanabilir olması ona intertekstual səciyyə qazandırır. Bu məsələ cari fəsildə **“Mifin intertekstuallığı və simvolun funksiyası: mif mətn kimi”** başlığı ilə təhlilə cəlb edilir.

Simvollar istənilən bədii mətnə özünün kulturoloji yaddaşı və keçmiş təcrübəsi ilə daxil olur. Mətnə iştirak mövqeyindən və vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir simvol mətnə qədər təcrübə əsasında formalaşmış, çoxlu yuvacıqlardan ibarət pətək strukturuna sahibdir. Burada “pətək və yuvacıqları” metaforası ilə simvolun formalaşdırdığı intertekstual kontekstin şəkli və formal ifadəsi nəzərdə tutulur. Simvol mətnə pətək strukturunda daxil olur, eyni zamanda daxil olduğu mətnlə həmin pətəyin yuvacıqları arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını təmin edir. Bu təminat prosesi mətnlərarası münasibətlərin təsnifat modelinə uyğun şəkildə müxtəlif funksional mövqelərdən gerçəkləşə bilər, simvol çoxçeşidli intermediativ əlamətlərlə çıxış edə bilər. Simvolun özünün intertekstuallığı və yer aldığı mətnin başqa mətnlərlə ünsiyyəti fərqli poetik model yaradır, simvol həm intermətn zonasının yaranmasında iştirak edir, həm də bu zonaya öz əvvəlki təcrübəsinə dayanan sonsuz sayda “hazır intermətn zonaları” gətirə bilər. İntertekstual kontekst simvolun dinamikasını, bədii emosional gücünü, universal və lokal mahiyyətini, funksionallığını izah etmək üçün əlverişli zəmin rolunu oynayır. Nəticədə hər hansı bir mətnə simvolun öyrənilməsi və təhlili həmin mətnin sərhədini aşır, simvolun yaddaşı xeyli mətni vahid bir

müstəviyə, tədqiqatçının araşdırma obyektinə toplaya bilir ki, bu obyekt intermətnin özüdür.

Beləliklə, birinci fəslin əsas elmi qənaəti bundan ibarətdir ki, təbiət simvolları bəşəriyyətin təbiətlə bağlı koqnitiv konseptlərindən törəyir, bu konseptlərin simvola qədər genişlənməsi mifoloji arxetipik layların daimiliyi, universallığı və dəyişməzliyi sayəsində baş tutur.

Bu fəslin nəticələri bir sıra elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır¹¹

Dissertasiyanın növbəti - ikinci fəslı **“Mifoloji dünya qavrayışının ifadəsində təbiət: arxetip simvollar”** adlanır, üç paraqrafa bölünür.

İlk paraqrafda ingilis ədəbiyyatının etno-mədəni tərkibi və mifoloji qaynaqları iki yarımbaşlıqda araşdırılır. Bölgünün bu şəkildə aparılmasının səbəbləri var. Coğrafi və tarixi tərkibin heterogenliyinə görə müxtəlif ensiklopediyalarda, lüğətlərdə və ədəbiyyat tarixlərində ingilis ədəbiyyatının başlanğıcı adətən qarışıq mahiyyəti ilə seçilir. Belə ki, burada Kelt ənənəsi və Anqlo-sakson başlanğıcları bir-birindən ayrılır.

“Paqanizm və təbiət kultu: kelt mifoloji dünyagörüşündə simvolların funksiyası” adlı bənddə bildirilir ki, kelt etnik ənənəsində təbiətlə harmoniya çox güclü olub. İrland saqaları kelt mifik dünyagörüşünü özündə əks etdirən əsas qaynaqlardır. Dissertasiyada Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu barədə informasiyanın azlığını da nəzərə alaraq mümkün qədər geniş məlumat verilir, kelt paqanizminin ana xətləri göstərilməyə çalışılmışdır. Kelt mifologiyası çox zəngindir,

¹¹ Mifoloji dünya qavrayışında təbiət simvolikası və onun intertekstual məzmunu (şərq və qərb epos mühiti kontekstində) // Bakı: Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy. – 2018. c. 2. №2, – s. 73-79; Simvol, işarə, obraz, metafora, alleqoriya: məzmun yaxınlığı və terminoloji dəqiqləşdirmə // Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2019. №2. – s. 28-34; Simvolik düşüncə və təbiətin simvollarla dərkinin prinsipləri: mifdən ədəbiyyata // Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı, – 2020. №2. – s. 45-50; Bədii təfəkkürün simvolikliyi (simvol) və metaforikliyi (metafora) // Gənc Tədqiqatçıların V Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı, – 29-30 aprel 2021, – s. 1403-1406; Gul, E. Mythical Perception of Nature and the Function of Symbols: The Principles of Mythical Logic and Ways of Formation of Natural Symbols // The University of Cienfuegos, Journal Conrado Revista, – 2022. Vol. 14, No.1, – p. 446-454.

bir-biri ilə bağlı yüzlərlə mətnlərdən hörülmüş mürəkkəb məzmunudur. Bugün İrlandiyanın mifoloji külliyyatını 150-yə qədər yazılı mətn təşkil edir, bu hekayələr XII-XIV əsrlər arasında yazılmış on əlyazmada toplanmışdır. “Boz inəyin kitabı” (“Lebor na hUidre”), “Leinster Kitabı” (“Lebor Laignech”), “Lekanın Sarı kitabı” (“Leabhar Buidhe Lecain”), “Lekanın (Böyük) kitabı” (“Leabhar (Mór) Leacáin”) və s. geniş kontenti ilə bu kodekslərdəndir.

Kelt mifinin tanrıları və tanrıçaları Günəşi, ulduzları, odu, suyu, havanı, torpağı, heyvanları və fani aləmdən kənarında olan ruhlar dünyasını simvollaşdırır. Keltlərin ritual fəaliyyətinin vəhşi, əl dəyməmiş yerlərlə əlaqəli olduğu görünür: bataqlıqlar, göllər, bulaqlar və ağaclar. Keltlər üçün çayların, bataqlıqların, göllərin və bulaqların numenləri günəş kimi canlıları həm böyüdə, həm də məhv edə biləcək güclü fəvqəltəbii varlıqlar idi. Suya mistik anlam yüklənir, su qüvvələrinə hörmət, ehtiram edilir, qurbanlar verilirdi. Roma öncəsi və Roma-Keltik Avropada göydə hərəkət edən günəş ilahi gücün antropomorfik təzahürü idi. Günəşin ruhu həyatı yaratmağa və məhv etməyə qadirdir: yerdəki məhsulu yetişdirə və ya yox edə bilirdi, günəşin istisi şəfa və bərpanın təşviqçisi idi, hətta yeraltı dünyanın qaranlıq yerlərini işıqlandıra bilirdi.

Bu paraqrafın ikinci başlığı **“Anqlo-sakson şifahi ədəbiyyatında təbiətin simvolik dərkisi: german mifoloji ənənəsi”** adlanır. Britaniyanın Anqlo-sakson məskunlaşması Roma-Britaniya əsaslı mədəniyyətinin tədricən german mədəniyyəti ilə assimilyasiyasına səbəb olmuşdur. Bu proses V əsrin ortalarından VII əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Keltləri Şimala və Qərbə doğru, yenə Kornuel, Uels, İrland və Şotland istiqamətlərinə sürükləyən bu german qəbilələri öz ölkələrindəki şifahi ədəbiyyatı özləri ilə bərabər gətirdikləri üçün bir çox ingilis mətnləri İngiltərəylə deyil, germanların qədim yurdları, yəni qitə Avropası ilə bağlı idi. Britaniya keltlərinin mədəni mirası bütün Avropa keltləri ilə ortaqlıq təşkil etdiyi kimi, adanın german etno-lingvistik tərkibi də bütöv german kulturoloji sistemi ilə bağlı idi. VII əsrdə başlayan və Norman istilasına (1066) qədər davam edən dönmə adətən qədim ingiliscə mərhələsi kimi şərh edirlər, bu dövrdə şifahi ədəbiyyatın yazılı ədəbiyyata keçməsi baş verir. İki ədəbi-mədəni plast meydana gəldi. Bir tərəfdən xristianlıqla birlikdə gətirilən və

ümumavropa xarakterli Latın mədəniyyəti, digər tərəfdən də qədim germanların xristianlıqdan əvvəlki mədəniyyətinə əsaslanan xalq poetik ənənəsi. Dönəmin qədim ingiliscə şeirlərini iki qismə ayırırlar: paqan və xristian şeirlər. Xristian əqidəli mətnlər əsasən latınca yazılırdı. Əski ingiliscə şeirləri “gleeman” və “scop” adlanan ozanlar ya özləri qoşurdular, ya da başqalarının qoşduqlarını musiqinin müşayiəti ilə oxuyurdular. Alliterasiya və assonansdan bolca istifadə olunan bu şeirlərdə germanların paqan inancları, eləcə də təzə-təzə mənimsədikləri xristian dünyagörüş öz əksini tapmışdır. “Beovulf”, “Vidsit”, “The Complaint of Deor” ağısı (“Deorun şikayəti”), “The Seafarer” (“Dəniz səyyahı”), “The Wanderer” (“Səyyah”), ingilis ədəbiyyatının ilk sevgi şeirləri - “The Wife's Lament” (“Arvadın ağısı”), “The Husband's Message” (“Ərin mesajı”), “Wulf and Eadwacer” (“Vulf və Eadvayser”) və “The Ruin” (“Məhv”) kimi mətnlərdə german paqanizminin, mifoloji dünyagörüşünün açıq, aşkar, bəzən isə gizli izləri özünü göstərməkdədir. Ümumiyyətlə, anqlo-saksonlarda təbiət kultu keltlərdə olduğu kimi təbiətin teofanik dərki ilə bağlı idi. Bulaqlar və quyular, su hövzələri, bataqlıqlar, çaylar, göllər, çuxurlar, yarıqlar, mağaralar, təpələr və təpəciklər, ağaclar, çalılar, tikanlı kollar, ağac kötükləri, dik daşlar, çuxurlu daşlar və s. sakral anlam daşıyırdı və hər birinin öz numeni vardı.

Dissertasiyada qədim ingilis şeirində alliterasiya və assonans kimi üslubi fiqurların aktivliyi ilə yanaşı, “kenning”lərə də diqqət yetirilir. “Kenning” adi ismin yerini tutan məcazi mənalı mürəkkəb sözlərdir. İngilis poeziyasının sonrakı dövrlərində də tez-tez rastlaşılan bir çox kenninglərin izahı miflərə və ya əfsanələrə əsaslanır. Okeanın “balina yolu” adlandırıldığı “Dəniz səyyahı” şeiri də daxil olmaqla, qədim german, norveç və ingilis poeziyalarında rast gəlinir. “Dəniz səyyahı” ruhani və dünyəvi melanxoliyanı əks etdirən qədim ingilis şeirləri ilə eyni qrupda yer alır, elegiya poetik janrı kimi təsnif edilir Bu kimi şeirlərdə dənizlərlə savaş ön plandadır. G.Sampsonun təbirincə, “*qədim ingilis şeirinin üstünə fırtınalarda azğınlaşan buzlu dənizlərdə keçən gecələrin qaranlığı çökmüşdür*”¹². Dənizlə təmas german tayfalarının etno poetik ənənəsinə sıx şəkildə yansır. Norman istilasından

¹² Sampson, G. The Concise History of English Literature / G. Sampson. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1999. – 990 p.

sonrakı dövəndə ingilis ədəbiyyatında ışıqlı, güllü-çiçəkli təbiət təsvirləri ortaya çıxır. Təbiətə qarşı baxışları bu dövəndə nə qədər dəyişsə də, ingilis romantik şeirində də üzə çıxacağı kimi ingilislər təbiətin insanda dəhşət oyadan təsvirlərinə hər zaman bağlı qalmışlar.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci paragrafı **“Türk (Azərbaycan) və ingilis etnomədəni sistemləri intertekstual paraqdiqmada: təbiət simvollarının rolu”** adlanır. Tədqiqatın obyekt və predmetindən uzaq düşməməyə çalışaraq türk mifologiyası haqqında məlumat verməklə onun intertekstual təhlilə dözümlülüüyü və universal səciyyəsi vurğulanır. Türk (Azərbaycan) və ingilis etnomədəni sistemləri intertekstual paraqdiqmada təbiət simvolları əsas götürülməklə üç istiqamətdə müqayisələrin aparılmasına imkan verir.

“Türk şamanizmindən kelt druidizminə təbiətin duallığı və simvollarla təcəssümü” bəndində nəzərə çatdırılır ki, mifik çağda insan və təbiət paralelizmini, eləcə də insana aid olan və təbiətə aid olan xətlərin kəsişməsini səciyyələndirən əsas məqam dualist konsepsiyadır. Şamanizmdə Şamanın funksiyası ilə kelt paqanizmində druidlərin funksiyası arasında maraqlı oxşarlıqlar var. *Şamanizmdə gözəgörünməz ruhlar dünyasıyla insan oğulları arasında əlaqə quran, əslində onların görünən dünyada təmsilçisi olan güc şamandır*¹³. Qədim Yunan qaynaqlarına görə, kelt cəmiyyətinin intellektual elitesini təşkil edən üç sinif var: bardlar, ovatlar (Vates) və druidlər. Bardlar müğənnilər və şairlər idi, ovatlar görücü roluna malik idilər, Roma və Xristian təfsirlərinə görə bir druidin səlahiyyəti altında qurban rituallarını yerinə yetirirdilər. Druidlər isə təbiət filosofları idilər, təbiət elmi ilə yanaşı, əxlaq fəlsəfəsi ilə məşğul idilər¹⁴. Druidlər qədim kelt dünyasının yüksək rütbəli rahib sinfidir, dini liderlər, qanunu təmsil edən şəxsiyyətlər, hakimlər, araşdırmaçılar, tibb mütəxəssisləri və siyasi məsləhətçilər kimi tanınırdılar. Druid sözünün mənşəyi ilə bağlı mülahizələr adətən “ağac sehri” inə qədər gedib çıxır. Deru sözü “sağlam, qatı, sabit olmaq”

¹³ Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya) / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 272 s.123.

¹⁴ Cunliffe, B. Druids: A Very Short Introduction / B.Cunliffe. – Oxford: Oxford University Press. – 2010. – 145 p.p.68.

mənalarında olub Qərb dillərində *tree, truce, true/truth, troth/betroth, duress, endure, drupe* kimi sözlərlə etimoloji qohumluq əlaqəsi var. “Weid” isə görmək mənasındadır, müdriklik və bilgi sözləri ilə səsleşir. İngilis dilindəki *twit, guide, guise, wit, vision* kimi sözlərlə eyni etimoloji hekayədən qidalanır. Yunan mənələri, xüsusilə Plini qeyd edir ki, burada nəzərdə tutulan ağac palıd ağacıdır, ikinci element wid- (bilmək) kökündəndir, “palıd ağacını bilənlər” mənasındadır.¹⁵ İrland mifoloji rəvayətlərində və folklor mətnlərində müxtəlif adlarda və obrazlarda rast gəlinən druidlər günəş, ay, ulduz kimi təbiət ünsürlərini, eləcə də meşələri, dağları, gölləri və s. sakral hesab edir, onlar ibadət və hörməti əks etdirən ayinlər gerçəkləşdirirdilər.

Kelt görücüsünün – druidin həyatı bacarığı kimi qəbul edilən trans anını, vəcd məqamını poetik məndə kodlaşdırmaq şamanizm prinsipinə uyğundur. Belə ki, başqa dünyalardan əldə edilən hər hansı bir məlumat insanlara fayda vermək üçün insanların dünyasında ötürülməlidir. Bu missiyanı yerinə yetirməkdə çətinliklərdən biri odur ki, dərin trans vəziyyətində olarkən şamanın gördüyü görüntülər adi oyanıq şüura qayıtdıqda asanlıqla unudula bilər. Bu məqsədlə kelt rahib də şaman kimi qafiyə, alliterasiya, vəzn, təkrar və melodiyadan istifadə edir, ona görə də musiqi və poeziya sənəti ilə Kelt dünyasında başqa dünyanın gücü və bilikləri ilə bağlı sehr təcrübəsi iç-içədir. Sehr-cadu üsulu və ya görünən reallığın dəyişdirilməsi yolu ilə şəkildəyişdirmə və görünməzlik, falçılıq və kəhanət Kelt druidlərinin repertuarının ayrılmaz hissəsi idi.

“Kelt şamanizmi” terminini ehtiyatla işlədən tədqiqatçıların fikrinə görə, “*şaman və şamanizm terminləri sözüün əsl mənasında Sibirin tunqus xalqına aiddir. Bununla belə, “şamanizm” kimi qəbul edilə bilən, eləcə də şamanizmi xatırladan və bir çox mədəniyyətlər üçün ümumi olan sehrli-dini elementlərə həqiqətən də paqan Kelt ruhani ənənələrində rast gəlmək olar*”¹⁶. Hal-hazırda “Kelt şamanizmi” anlayışının da var olduğunu, bu istiqamətdə xeyli sayda tədqiqatların aparıldığını görmək mümkündür. Şamanizm və druidizm

¹⁵ Yenə orada, s. 60-61.

¹⁶ Walter, M.N.; Fridman, E.J.N. Shamanism an encyclopedia of world beliefs, practices, and culture / M. N. Walter, E. J. N. Fridman. – Santa Barbara: ABC CLIO, – 2004. – 1055p. p. 469.

arasındakı əlaqə, oxşar xüsusiyyətlər, birinin digərinin ardı, davamı kimi nəzərdən keçirmək, eləcə də, şamanizmin bir mərhələsi kimi göstərmək və s. meyllər bu tədqiqatların əsasını təşkil edir.

“Daş kultu: simvolun iyerofanik semantikasi” yarımbaşlığı altında qeyd olunur ki, qədim dünyada daş geniş yayılmış ierofaniya (müqəddəs təzahürü) idi. İlk insanlar daşa baxdıqda hərəkətsiz və ifadəsiz bir cisim görmürdülər. Daş gücün, əbədiyyətin, sərtliyin, varlığın mütləqlik fazasının cisimləşmiş halı idi. Şumer, Akkad, Babil kimi mədəniyyətlərdə yer alan və mühüm funksiyaları yerinə yetirən daşlar, Anadolu, Hitit, Hett-Hurrit və sonrakı mədəniyyətlərdə aktual olublar. Hətlərdə müqəddəs olduğuna inanılan Havaşi daşı və Anadoluda Havaş - Daş deyilən daşlar fetişizmlə bağlı inancları əks etdirir, frigiyalılarda görülən Ana ilahəsi Kibelanın əvvəlcə bir meteoritlə əlaqəli olduğu məlumdur. Türklərin “Yada daşı”, Misir mifologiyasında “Benben” daşı, Yunanların “Omfal” daşı, yəhudilərin Müəlləq daşı, islam dünyasında “Qara daş” (“Həcərül Əsvəd”) və s. daşla bağlı bəşəriyyətin yaddaşındakı ierofaniyalara nümunədir. Türkün dünyaya ərməğan etdiyi mədəni miras kontekstində dikilidaş ənənəsi prototürk çağından bəri türk etnosunun daş kultuna inancını ifadə edir, balbal, daşana, daşbaba, daşqoç, daşat, daşmaral, daşbalıq, daşbağa və s. rəsmi sənədlərə çevrilib türk mifoloji dünyagörüşünün mübhəm sirlərini açmağa kömək edir. Bəngüdaş abidələrində, Orxon-Yenisey epitafiyalarında qədim türk inancları haqqında informasiyalar da daşlaşaraq günümüzə qədər gəlib çatıb.

Keltlərin və germanların qədim dünyasından miras qalmış meqalidlər, qaya parçaları, menhirlər, kromlexlər və s. daş kultunun izahı ilə bağlı xeyli sayda informasiyanı öz bətnində mühafizə edir. Keltlərin qədim məskəni Bretaniyada (indiki Fransa əyaləti), Karnakda dolmenlərin – daş evlərin sayı 4500-dən çoxdur, 3000-ə yaxın isə menhir var. Şaquli qoyulmuş daşlar – menhirlərin funksiyası və səciyyəsi ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr var, *“bəziləri onları abidə - steles, ölən ataların görüntüləri, bəziləri isə ibtidai bütələr hesab edirlər. İstənilən halda, menhirlərdə mütləq bir kult mahiyyəti var”*¹⁷

¹⁷ Широкова Н.С. Культура кельтов и нордическая традиция античности / Н.С.Широкова. – Санкт-Петербург: Евразия, – 2000. – 352 с. С.39.

İki şaquli daşın üstünə üfüqi vəziyyətdə üçüncü daşın qoyulması ilə əmələ gələn trilitlərin nəhəngliyi, əzəməti müasir insanı hələ də düşündürür. Dünyanın ən böyük meqalit tikililərindən biri Stounhenc İngiltərədə yerləşir və trilit şəklində daşların dairəvi düzümünə əsaslanır. Türk və kelt-ingilis mifologiyasında daş kultunun oxşarlığı ədəbiyyatın sonrakı mərhələlərində daşa yüklənən simvolik anlamın da oxşarlığına səbəb olmuşdur, hətta Məmməd Arazın və Tomas Sternz Eliotun şeirlərində kiçik bir müqayisə bu oxşarlığı göstəməyə imkan yaradır.

“Təbiətin bioritminin dərkində simvolların rolu” adlı bənddə mifoloji çağda simvolların funksiyası ilə bağlı sonuncu müqayisədir, burada təbiətin bioritmik dərkinin simvollarla ifadəsi mexanizmi izlənilir. Kelt mifologiyası bütün şifahi ənənələr kimi mövsümi dəyişikliklər haqqında zəngin düşüncələrə malikdir. Qalliyada və İrlandiyada il əsasən iki yarıya bölünürdü: qış və yay. Pastoral səciyyəli, heyvandarlıqla bağlı bu bölgədə ilin ilk yarısı olan qış noyabrın birində - Samhaynda, ilin ikinci yarısı olan yay isə mayın birində - Beltaynda başlayırdı . İrlandiyada daha sonra bu mövsümi bölgü dörd mifoloji-folklorik festivalla təmsil olunmağa başlamışdı: İmbolk (Imbolc), Samhayn (Samhain), Beltayn (Beltaine) və Luqnasad (Lughnasa) festivalları birlikdə “İl çarxı”nı (“Wheel of the Year”) təşkil edir. Bu mövsümi festivalların üçü – Samhayn, Beltayn, İmbolk - sırf heyvandarlıqla bağlıdır, mifoloji düşüncənin daha gec mərhələsi ilə bağlı olan Luqnasad isə aqrar inkişafı əlaqədar ortaya çıxır.

Tasit germanlarda da ilin üç fəslə bölünməsindən bəhs edir: yaz, yay və qış. Bəzi qaynaqlarda isə qış və yaz olmaqla, iki fəsildən bəhs edilir . Qədim german təqvimini altmış günlük və ya iki aylıq bölgülərə bölünmüş altılıq il sistemində əsaslanırdı və müvafiq olaraq üç bayramla təmsil olunurdu. Anqlo-saksonlar həftənin günlərini Roma taktikası ilə adlandırdılar, lakin german ilah və ilahələrinə ithafən bu prosesi gerçəkləşdirirdilər. Məsələn, Sunnandæg – Sunday – Sol, Sunna və ya Sigel kimi adlandırılan german Günəş tanrısının günü mənasındadır.

Təbiətin bioloji ritminə və kosmik işləmə mexanizminə bağlı türk mifoloji dünyagörüşündə Bahar bayramı (Novruz) və Məhsul bayramı (Mehrikan) xüsusi yer tutur. Mehrikan bayramının “xəzan bayramı” şəklində də qaynaqlarda yad edilməsinə diqqət çəkən Cəlal

Bəydili bu bayramın yer ruhlarına ibadətlə bağlı payız gecə-gündüz bərabərliyi günündə qeyd olunduğunu bildirir, bayram ərəfəsində icra olunan ayinlərin Ulu Yer Anaya etiqladla da əlaqəsindən bəhs edir¹⁸.

Təbii ki, kifayət qədər geniş və dərin məzmununa sahib kelt, anqo-sakson və Türk mifoloji sistemlərində təbiət kultu ilə bağlı simvolların konkret təsnifatını vermək qeyri-mümkündür, lakin ümumi mənşərini görmək və anlamaq üçün bəzi arxetipik strukturda qruplaşdırmalara diqqət çəkmək yetir. Xüsusilə, kosmoqonik və esxatoloji motivlərə bağlı mifoloji hekayələrdə xeyli sayda ortaql simvolu müəyyən etmək olur. Bu bənddə təbiətin bioloji ritminin dərkində od simvolizmi üzərində dayanılır. Bilirik ki, qədim Göytürklər göydən gəldiyinə inanılan atəşə böyük hörmət bəsləyir, odun təmizləyici gücə malik olduğuna inanırdılar. Şamanizm inanclarında oda, atəşə, Günəşə dualar edilirdi, Altaylılar odun Ülgen-tanrı tərəfindən göydən göndərildiyinə inanırdılar. Şamanların həyata keçirdikləri hər mərasimdə həmişə od var; hər hansı bir ruh üçün nəzərdə tutulmuş qurbanlıql heyvanın bir hissəsi əvvəlcə atəş ruhuna təqdim edilirdi. Kelt paqanizmində də od sakraldır. Odlə bağlı “Beltayn” adlı bayramda bəzi inanclar hifz olunub qalmaqdadır. “Sanas Cormaic” (Kormak Kaşelski (ö.908) tərəfindən yazılmış irlandca lüğət) və “Tochmarc Emire” (“The Wooing of Emer”) kimi mətnlərdə bildirilir ki, sürüləri xəstəlikdən qorumaql məqsədi ilə druidlər güclü sehlərlə iki tonqal qalayır və mal-qaranı bu tonqalların arasından keçirirdilər. Odlə bağlı mərasimlərin bütün dünya xalqlarının etno-mədəni təcrübəsində yer aldığı unutmamaql lazımdır. Bu mif-arxetip-simvol mexanizminin yaratdığı universal paradıqmadır.

Ümumi olaraq, II fəslin elmi qənaəti budur ki, mifoloji çağın dünyanın yaddaşında, şüurunda və təhtəşüurunda miras qoyduğu arxetip simvollar dini-kanonik mətnlərin içindən süzülərək keçir, *“remifologizasiya və arxetipin yeni interpretasiyasının bədii yaradıcılıqlın əsası olmasını”* (Tahirə Məmməd) dönə-dönə təsdiqləyir, kainatın bütün zaman və məkanlarda mifləşdirmənin məntiqi prinsipi kimi özünü təkrarlayır. Bir sözlə, simvollar bütün hal və situasiyalarda mifoloji yaddaşa əbədi dönüşün sonsuz hekayəsini yazırlar. Bu fəslin

¹⁸ Bəydili (Məmmədov), C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya) / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Mütərcim, – 2007. – 272 s. s.153-154.

bəzi qənaətləri dövrü elmi mətbuatda çap edilmişdir¹⁹

Dissertasiyanın III fəslü həmin prosesin növbəti mərhələsini izləmək məqsədi daşıyır və **“Şərqlə-Qərblə kontekstində təbiət simvolları: ənənə və intertekstuallıq”** adlanır. Birinci paragraf öz növbəsində **“Ənənələrin təması və intertekstual təzahür”** adlanır ki, məqsəd metodoloji yanaşmanı ifadə etməkdir. Xüsusilə, Şərqlə və Qərblə anlayışlarının formalaşması prosesi fonunda ənənələrin təması mexanizminə diqqət yetirilir. Şərqlə və Qərblə ənənələrinin istər birbaşa və dolaylı real təması, istərsə də, ədəbiyyatın daxili sənət qanunauyğunluqları (mif-folklor-ədəbiyyat zəncirindəki təcrübəsi əsasında formalaşan) əsasında olsun, ortada olan tipoloji oxşarlığı təsnif edərkən tədqiqat müstəvisinin miqyasının kifayət qədər böyüklüyü üzə çıxır. Belkə dünya ədəbiyyatında fərqli poetik sistemlərin (Yunan, Hind-Çin, Ərəb-fars) intensiv şəkildə bir-birinin ərazisinə daxil olması, qarışması və müxtəlif şəkillərdə təması məhz Orta çağda başlayır. Mədəniyyətin Şərqlə və Qərblə koordinatları ortaya çıxmağa başlamış, mədəni müstəvilər arasında sərhədlər yaranmışdı. Cəmiyyətin formalaşmasında böyük güc olan dini institutların ortaya çıxışı bu sərhədləri daha da dəqiqləşdirmişdi. Xristian Qərbi və İslam Şərqi, bu adlardan istifadə etmədən varlığını ortaya qoymuşdur, desək, yanlışdır. Ona görə də Orta əsrlər deyilən dövərdə (V-XV əsrlər nəzərdə tutulur, amma bu xronoloji çərçivə elastikdir) mədəniyyətlərarası ünsiyyətlərin dinamikləşməsi, diplomatik əlaqələrin artması, ticarət yolları üzərindən əlaqələr və s. transkulturoloji intensivliyə təkan verən amillər sırasındadır.

Fəslin ikinci paragrafı **“Xristianlıqda təbiət konsepsiyası və orta əsrlər İngilis dini ədəbiyyatında təzahürü: “palimpsest” effekti”** adlanır. İngilis yazılı ədəbiyyatının erkən dövərində xristian dini konsepsiyaları ilə mifoloji ənənələrin sintezi prosesi müşahidə olunur.

Antik çağın simvolla bağlı dini-fəlsəfi, eləcə də ədəbi görüşləri müxtəlif xristian təlimlərinə güclü təsir göstərmiş, dini hermenevtikanın formalaşmasında, Müqəddəs Kitabın çoxsaylı təfsirlərində müəyyən rol oynamışdır. Alleqorik məktəb mirası sonralar

¹⁹ Paqanizm və təbiət kultu: kelt mifoloji dünyagörüşündə simvolların funksiyası // Bakı: AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Filologiya və sənətsünaslıq” jurnalı, – 2021. №2. – s. 230-239.

Müqəddəs kitabın dördlü anlamı təliminə dönüşmüş və orta əsrlər təfsirçiliyinin daimi üsulu halına gəlmişdir. Müqəddəs mətn tək-cə hərfi və tarixi mənaları ilə deyil, məcazi, anaqoji və alleqorik mənaları ilə çoxlu şərhlərə açıq mənbəyə çevilir. Umberto Ekonun qeyd etdiyi kimi, bu da icazə verir ki, *“Tanrının digər kitabı olan Təbiət öz mənalarını aşan, inanc həqiqətlərini, ilahi sirləri və ruhani gerçəkləri ötürən vasitələr olaraq təfsiri gərəkən simvollar bütünü şəklində” dərk olunsun*²⁰. Təbiətin gerçəkliyinə qarşı bu alleqorik tutum yunanca “Fizioloq” dan (III əsr) tutmuş Ortaçağın ensiklopediyaları, bestiariyalı (zooloji kitablar), herbariumları (qurutulmuş bitki kolleksiyaları), lapidariumları (daş ekspozisiyaları) da daxil olmaqla bütün “naturalist” ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətini əks etdirirdi. Təbiətin xristian dini meyarlarına görə təfsirinə söykənən belə mətnlərdən biri də “Exeter Book”da tapılan qədim Anqlo-Sakson poetik “Bestiary” (“Fizioloq”) əsəridir. IX əsrin ortaları ilə X əsrin ortaları arasında yazıldığı güman edilən bu mətn üç heyvanın təsvirini ehtiva edən üç hissədən ibarətdir, bu heyvanlar pantera, balina və kəklikdir və təbiətin üç elementi ilə bağlıdır: torpaq, dəniz və hava. Şeirdə üç heyvan “ailəsi” (heyvan, balıq və quş) və üç yaradılış “coğrafiyası” (quru, dəniz və göy) təsvir olunur. Pantera Məsihi, balina isə şeytani simvollaşdırır. Bu əsərdə simvolların palimpsest effektini yaradan məqamları təhlilə cəlb edilir. Bu tip simvolik-obrazlar yəhudi-xristian ənənəsində öz əksini tapır. Antik dövrün sonlarında özündə xristianlığın, yunan fəlsəfi fikrini və bir sıra Şərq dini təlimlərini birləşdirən dualist sinkretik dini konsepsiyaların – qnostik dinlərin ezoterikliyə meylliliyi bu tip obrazların orta əsrlərə, ardınca da İntibaha gəlişinə şərait yaratmışdı. Dönəmin maraqlı nümunələrindən biri də “Exeter book” vasitəsilə günümüzdə gəlib çatmış “The phoenix” şeiridir. Şeir təhlili əsasında belə nəticəyə gəlinir ki, Şərq və Qərb mədəni sistemlərində simurq-feniks simvolik paralelini doğuran, ortaya çıxaran dini konseptdir. Həmin dini konseptlər də öz rüşeymlərini ənənəvi sistemləri çərçivəsində mifoloji qaynaqlarından götürürlər. Misir, Yunan, Roma mifologiyasında, Xristian, Şərq-

²⁰ Eko, U. Ortaçağ. Barbarlar, Hıristianlar, Müslümanlar (Çeviri: Leyla Tonguç Basmacı) / U.Eko. – İstanbul: ALFA, – 2012. – 960 s. s.576.

təsəvvüf dini müstəvisində feniks-benu-səməndər – simurq simvolik paralelliyi buna əyani sübutdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü paragrafi **“Təbiətin alleqorik şərhində simvolun funksiyası: “Pançatantra” pretekst (ön mətn) kimi” adlanır.** Dünya ədəbiyyatının alleqorik dildə danışan ilk nümunəsi “Pançatantra” və yaratdığı ənənə bütün genişliyi ilə intertekstual hörgünün pretekstinə (mətn öncəsinə) çevrilə bilər. “Pançatantra” ingilis fabllarının da əsas pretekstlərindən biri idi. Paraqrafda “Bülbül və bayquş” adlı metrik mətn üzərində geniş təhlil aparılır. Bayquş və bülbül arasındakı dialoqun alleqorik qatının altında qocalıq və gənclik, fəzilət və qəbahət, ruh və bədən və s. dixotomiyaların qarşılaşmasını təyin etmək mümkündür. Personifikasiya vasitəsilə insana dair xüsusiyyətlər, əqidə və görüşlər qarşılaşdırılır. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” məsnəvisindən “Bülbül ilə qızılquşun hekayəti” ilə səsləşir. Nizami Gəncəvinin “Nuşirəvanla bayquşların söhbəti” rəvayətində də bayquş insanın gözlərini açmağa, ədalətli, alicənab və müdriklik pilləsinə çatmağına vəsilə olur. Qeyd olunur ki, insan davranışlarının və xarakterlərinin bayquş və bülbül şəklində təcəssümü alleqoriya mexanizmi ilə müəyyənləşir. Lakin alleqorik təfəkkürün müdrikliyin göstəricisi kimi bayquş və ya qızılquşu (quşların padşahı statusuna əsaslanaraq), gəncliyin, tələskənliyin göstəricisi kimi bülbülü seçməsi təsadüfi deyil. Belə ki, hər iki şeirin alleqorik şərhində oxucuya kömək edən simvolun özüdür. Alleqoriya bayquşun, qızılquşun və bülbülün simvolik hekayəsindən bəhrələnir. Ayrıca paraqrafda koqnitiv poetikanın iki mühüm kateqoriyası olan simvol və alleqoriya fərqləndirilir, ikilinin bir-birini aktivləşdirən tərəflərinə diqqət yetirilir. Xüsusilə, bayquş müxtəlif mədəniyyətlərdə izlənilir, ikili simvolizmə sahib olduğu görülür, belə ki, o mifik dünyagörüşün qaranlıqlarında daha çox şəri, ölümü rəmləşdirirsə, orta çağa doğru müdrikliyin, insanın özünü arayışının və s. simvolik ifadəsinə çevrilir. Bayquşun daşdığı simvolik yük bu quşun istər ingilis (Qərb), istərsə də Azərbaycan (Şərq) ədəbiyyatında hər dəfə baş verən alleqorik oyanışında təkan verici gücdür. Alleqorik şərh, həm müəllifi, həm də oxucunu dünyanın simvollar lüğətinə doğru hərəkətə vadar edir. Alleqoriya simvola münasibətdə sinxron qavramdır, simvol isə bütün hallarda diaxron

səciyyə daşıyır. Lakin hər ikisi intertekstuallığın nəzəri konsepsiya kimi hələ formalaşmadığı dövrlərdə və ya müəlliflərin “bilərəkdən” mətn oyunları qurmadıqları çağlarda mətnləri bir-birinə hörməyi bacaran güclü vasitələrə çevrilirlər. Bu zaman dünya ədəbiyyatının alleqorik dildə danışan ilk nümayəndəsi “Pançatantra” və yaratdığı ənənə bütün genişliyi ilə intertekstual hörgünün pretekstinə (mətn öncəsinə) çevrilə bilər. Bu pretekstdən törəyən ədəbiyyatın isə miqyası ölçüyəgəlməz dərəcədə böyükdür.

Fəslin növbəti paragrafi **“İngilis romansında motiv-simvol kompleksi və intertekstual funkiyası”** adlanır. Qeyd edilir ki, dünyəvi ədəbiyyatı təmsil edən romanslar XII əsrdən etibarən Avropada çox geniş yayılmışdı. Təkcə İngiltərədə təxminən yüzdən çox romansın mövcud olduğu bilinir²¹. Bu eşq hekayəsinin süjeti Ovidinin “Metamorfozalar”ında və Vergilinin “Georkik”lərində əbədiləşir, məhz bu iki əsər vasitəsilə özünün dünyamiqyaslı səyahətinə başlayır. Romans tədqiqatçıları orta əsrləri, xüsusilə XII əsr Avropasını adətən “Ovid əsri” kimi şərh edirlər, çünki, sevgi mövzusunda ovidian motivlər – atəşli sevgi, şirin əzab, rəğbətlə qarşılanan eşq yarası, dərman effekti yaradan sevgili, dəf edilməsi lazım gələn düşmən – trubadurların lirik poeziyasına səpələnmişdilər²². “Ser Orfeo” ingilis ədəbiyyatında XII əsrdə yaranmışdı və bu əsər ovidian motivlərə söykəndiyi qədər, kelt paqan ənənəsinə də əsaslanır. Real dünyada başqa bir dünyanın var olması, pərilər səltənəti məsələsi daha çox kelt mifik dünyagörüşü ilə səsləşir. Ser Orfeonun musiqi çalma qabiliyyəti onu latın həmkarı ilə yaxınlaşdırır, lakin keltlərdən də uzaqlaşdırmır. Bu romansda Ser Orfeo vəhşi heyvanları başına toplamaq, onları ram etmək gücünə malik təsvir olunur, heyvanlar onun musiqisini dinləyirlər. Kelt miflərində bir gün Ailill sarayında üç kişinin arp çaldığı, on iki nəfərin ağlamaqdan öldüyü bir hadisədən bəhs edilir, başqa bir hekayədə Breton qəhrəmanı Qlasgerionun fit

²¹ Krueger, R. The Cambridge Companion to Medieval Romance (Cambridge Companions to Literature) / R. Krueger. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2000. – 290 p. p.3-4.

²² Krueger, R. The Cambridge Companion to Medieval Romance (Cambridge Companions to Literature) / R. Krueger. – Cambridge: Cambridge University Press. – 2000. – 290 p. p. 87.

çalmaqla Orfeo kimi vəhşi heyvanları özünə cəlb etmək gücünə malik göstərilir. Bu nüans Şərqi ədəbiyyatının Məcnunu ilə Qərbi ədəbiyyatının Orfeosunu eyni tipoloji müstəviyə dəvət edir.

Romansın qadın qəhrəmanının ağacın altından oğurlanması, ümumiyyətlə qadının oğurlanması motivi Orfeylə bağlı miflərdə olmasa da, antik mifologiyanın tanınmış nümayəndəsi Persefona ilə bağlı hekayələrdə öz əksini tapıb. Xüsusilə, bitki kultu ilə bağlı miflərdə oğurlanma motivi yer alır. Kelt paqanizmində *Vita Gildae* (Gildanın həyatı) adlı mifdə Gildanın o biri dünyaya aparılmasından və əri tərəfindən xilas edilməsindən bəhs olunur. Ona görə də, elmi araşdırmalarda bu kelt əfsanəsinin “Ser Orfeo”nun antedenti ola biləcəyini və dolayısı ilə onun bitki tanrıları ilə bağlılığını düşünürlər²³. Ser Orfeonun əsas kelt qaynağı isə “*The Wooing of Etain*” (“*Etayn üçün elçilik*”) adlı irland saqasıdır ki, başdan ayağa Demetra-Persefona mifində olduğu kimi təbiətin oyanışının mifik təsviri üzərində formalaşmışdır. Bilirik ki, Elevsin misteriyaları kimi bir çox mifik ritualların əsasında dayanan katabasis (yer altına səyahət) və anabasis (yer üstünə çıxmaq) motivləri hər zaman təbiətin mövsümi dönüşlərinin – məhsulun bol olduğu və olmadığı periodların mifoloji dərkilə bağlıdır. Bu aspektdən yanaşdıqda Orfeo mifi də “inisiyasiya mərasimi” ilə bağlıdır, günəşin təkrar doğuşu və batması, eləcə də fəsilələrin illik dönüşünə bənzəyən, fərdin ölümü və sonra yenidən doğulması (dirilməsi) mifik sxeminin izahı kimi təfsir oluna bilər.

Bu romansda maraqlı doğuran “ympe tree”²⁴ yəni, ağac simvoludur ki, katabasis mifologemisi ilə səsleşir. Maraqlıdır ki, yeraltına enmə (məcburi və ya könüllü) motivi hər dəfə təkrarlananda özü ilə bərabər özünə uyğun simvolları da aktivləşdirir. “Ser Orfeo”da “ympe-tre(e)”-nin altında Heurodis pəri kralı tərəfindən Yeraltı Dünyasına qaçırılır. Ağac o dünyaya açılan qapıdır. Digər tərəfdən, Heurodisi ağacın altında yatması ilə şirnikləndirməni ənənəvi olaraq təmsil edən Həvvanın daşdığı simvolizmi təcəssüm etdirir, əslində ympe-tree “alma ağacı”nı xatırladır. İstənilən halda motiv-simvol

²³ Moriarty, M.E. An Inquiry into the Origins, Bibliography and Literary Analyses of Sir Orfeo: / Master thesis / – Michigan, 1968. – 152 p. P.43.

²⁴ Folgado, V.L. The meaning of “ympe-tree” in Sir Orfeo // *Alfinge: Revista de filología*, – 2003. №15. – p. 57-65.

kompleksi ilə rastlaşırıq ki, aydınlaşdırılmasına ehtiyac var. Çünki, həm simvol, həm də motiv daima yaşardılar, bütün dövrlər üçün keçərli gücə malikdirlər. Zamanla dəyişimə uğraya bilir, yeni regional, coğrafi, kulturoloji çalarlar əldə edə bilirlər, amma bütün hallarda ənənədən qopmur, əksinə, ənənənin davamediciliyini təmin edən bədii komponent kimi dönə-dönə özlərini təsdiq edə bilirlər.

Fəslin sonuncu və beşinci paragrafi **“Renessans və təsəvvüf ədəbiyyatında təbiətin funksional simvolikası”** adlanır. Bilirik ki, Avropada ortaçağın ardınca çox ciddi şəkildə simvollara qapılmış Renessans başlayırdı. Dönəmin həm sekulyar, həm də dini ədəbiyyatının, xüsusilə, onu digər çağlardan ayıran özəl və birləşdirici əlaməti *“simvol və alleqoriya sevgisi”* idi²⁵. Pifaqor təlimləri və platonizm, yunan mifologiyası, antik çağın ritorik və poetik irsi, xristian simvolikası, okkultizm, yəhudi Kabbala inancı və s. bir-birinə qarışmış şəkildə İntibah sənətinin simvollarının bazasını təşkil edirdilər.

Platonizmin ingilis ədəbiyyatına təsiri bir çox mətnlərdə, o cümlədən dahi Uilyam Şekspirin mətnlərində özünü aşkar göstərirdi. Əksər hallarda ədəbi platonizm ingilis ədəbiyyatına italyan və fransız ədəbiyyatındakı digər ədəbi nümunələrin vasitəçiliyi ilə gəlirdi. İntibah dövrünün ədəbi platonizminin mərkəzi mövzusu isə ilahi gözəllik təlimi vasitəsilə dünyəvi sevginin ideallaşdırılması, “platonik eşq” adlandırılan məhfum idi. Edmund Spenserin “Amoretti” sonetləri, Maykl Draytonun “İdeya”sı, Filip Sidninin “Astrofil və Stella”sı, Ben Consonun “Gözəllik maskı” (mask, masque dönəmin musiqili dram janrıdır) və “Kalipolisdə eşqin zəfəri” kimi əsərlərində platonik eşq kodeksi öz əksini tapıb. Tamamilə doğru yanaşmadır ki, *Renessans dönəmində Platon təsirlərini Platonizm deyil, Platonist ifadəsi daha doğru əhatə edir, belə ki, renessans üçün platonizm Zərdüştədən Pikoya qədər olan platonik ənənənin uzun tarixinə daxil olan hər bir şəxsiyyəti ehtiva edirdi*²⁶. Platonun makrokosmos və mikrokosmos fəlsəfəsi xristian dini təlimlərinin içindən keçərək İntibaha qədər gəlib

²⁵ Raybould, R. An Introduction to the Symbolic Literature of the Renaissance / R. Raybould. – Bloomington: Trafford Publishing, – 2006, – 396 p. p.3.

²⁶ Jayne, S. Ficino and the Platonism of the English Renaissance // Comparative Literature, – 1952. №4(3), – p. 214-238. p.215.

çatmışdır: təbiət yenə də yaradanın simvolları ilə dolu idi, təbiət Tanrının simvolu idi.

Filip Sidninin, Edmund Spenserin platonik aşiqi ilə Şekspirin platonizmi arasındakı fərq isə intibahın dinamikliyindən qidalanırdı. S.C.H.Gavlivosk Şekspir sonetlərini neoplatonist və Petrarka ənənələri kontekstində təhlil edərək belə bir elmi qənaətə gəlir ki, sonetlərin hərfi mənada şərhində ortaya çıxan sevgi üçbucağı (Şair, Dark Lady və Gənc dost) yalnız anaqoji səviyyədə mənəvi mənasını açır. Şekspir öz poetik idealını (Gənc Dost) tərifləyir və onun tamamlayıcı əksinin (Dark Lady) cəlbəciliyindən tövbə edir. Şekspir orta əsrlərin “Qızılgül haqqında romans”ının şairi kimi alleqorik tərzdə danışır, hətta sonetlərin birində zərif gəncin ən gözəl təsvirlərindən birində o, "gül" kimi xatırlanır²⁷. Petrarkanın Laurası, Dantenin Beatriçası neoplatonik eşq nərdivanını çıxmağa kömək edir, Şekspirdə isə bu missiyanı daşıyan təbiətin öz əli ilə çəkilmiş zərif qadın simasına və ürəyinə malik olan insafli bir gəncdir. Əslində Gənc adam və Qara Leydi Şekspir tərəfindən dühanın iki üzünü kimi canlandırılır. Gözəl gəncin saflığı, gözlərindəki işıq, zərəfəti ilə müqayisədə sonetlərdəki qadının həm içi, həm çözü qaradır. Və bu qara qadın gözəl gəncin məsumluğuna müdaxilə edir, onu gənc şairin bir hissəsi kimi düşünsək, şairin özü, yəni qara rəngli qadınla simvolizə olunan tərəfi ilhamını korlayır. Deməli “xəstə rəngli qadın” əslində Şekspirin dühasının neqativ tərəfidir, ona mane olan aspektidir, şair onu sirenlə simvolizə edir, “*Nə zəhərlər içdim siren göz yaşlarından, /Cəhənnəm kimi murdar pisləklərdən uddum*” deyir. Gül/gənc və Siren/Qara qadın qarşıdruması isə təbiət ünsürlərinin rəmzləşməsi vasitəsilə baş verir. Bu paragrafda siren və gül simvollarını mifoloji və dini aspektlərindən təhlilə cəlb etmişik. Bundan başqa intibah platonizmi və Şərq təsəvvüfünü intertekstual kontekstdə təhlilinə şərait yaradan pərvanə və şam modeli üzərində də xüsusi dayanılır.

İntibahın platonist konsepsiyası ilə İslam şərqinin təsəvvüf konsepsiyası bir çox məqamda bir-biri ilə uyğunlaşır. İntibah və Şərq təsəvvüfünü kontekstində simvolik düşüncənin intertekstual zəminin formalaşdırıcı Qərbdə renesans mədəniyyətinin tək cə antik yunan və

²⁷ Yenə orada, s. 30-31.

Roma mədəniyyətinə dönüşlə yox, həm də Şərq ənənələrindən ciddi mənada bəhrələnməklə baş verməsidir. Xaç səfərlərindən başlayaraq Şərqlin rəmzlərdə əksini tapan ezoterik düşüncəsi Qərbin maraqlı dairəsinə girmişdi. Şərq Alman minnizingerlərini, Fransız trubadurlarını cəlb edirdi, cəngavər-kurtuaz ədəbiyyatının idealist məzmununda öz əksini tapırdı. A.Schimmel ərəb şeirinin ispan dili vasitəsilə fransız trubadurlar şeirinə təsirindən yazır, belə bir iddia da irəli sürür ki, *troubadoure* ismi ərəbcə tarraba “şərqi söyləmək, musiqi yaratmaq” mənalarından törəyib.²⁸ Şərqlin bədii və fəlsəfi mətnləri bəzən fərqli adlarla Qərbə ayaq açmışdı. Ağah Sırrı Ləvənd isə bildirir ki, “*Leyli və Məcnun, Yusif və Züleyxa, Gül və Hüsrav, Mihr və Vəfa, Cəmşid və Hurşid kimi hekayələr Xaç səfərlərindən sonra Qərbə keçmiş, fransız ədəbiyyatında Tristan və İzolda, Okassen və Nikolettta, macar ədəbiyyatında Fluar və Blanşeflor, ingilis ədəbiyyatında Romeo və Cülyetta kimi məhəbbət cütlükləri qazandırmışdır*” (s.8)²⁹

Bu baxımdan Şərqlin təsiri məsələsinə aydınlıq gətirmək istiqamətində intertekstuallıq kontekstində simvolların tipoloji müqayisəsi əhəmiyyətli rol oynaya bilər və kifayət qədər geniş mövzudur. Bu fəslin nəticələri bir sıra elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır³⁰.

²⁸ Schimmel, A. Doğu-Batı yaxınlaşmaları. Avropa'nın İslam Dünyasıyla Karşılaşması. Almandan Çeviren: Hüseyin Ağuçıenoğlu / A.Schimmel. – İstanbul: Avesta, – 2012. – 150 s. s.27.

²⁹ Levend, A.S. Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn hikayesi / A.S.Levend. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, – 1959. – 383 s. s.8.

³⁰ Təsəvvüf poeziyasında rəmzlərin funksionallığı // Bakı: Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy. – 2018. c. 2. №1, – s. 3-8; Güllərin simvolikası intertekstuallıq müstəvisində (M.P.Vaqifin yaradıcılığı əsasında) // Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, “Poetika.Izm” jurnalı, – 2019. №1. – s. 123-129; Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında təbiət simvolikası // Bakı: Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy, – 2019. c. 3. №1, – s. 3-8; Mövlana yaradıcılığında təbiət simvolları: fəlsəfi estetik funksionallığı və qaynaqları // Nazim Hüseyinli – 65 Uluslararası İlmî Araşdırmalar Konqresi, – Bakı, Avrasiya Universiteti, – 30 aprel 2021, – s. 63-66; Nizami qəzəllərində “Pərvanə və şam” motivi: simvolik və metaforik məzmunu // Beynəlxalq Nizami konfransı. – Bakı, Azərbaycan Universiteti, – 7 may 2021, – s. 53-57; İngilis intibah ədəbiyyatında platonik eşq modeli və simvolları: “siren göz

Dissertasiyanın IV fəslı “**Simvolun “romantik” təntənəsi v  “simvolist”  srhi:  srq-Qərb vəhdəti”** adlanır. Bu fəsil intibahdan sonrakı “ađıl əsrində” simvolik d  ncədə yaranan fasilədən sonra romantizm v  simvolizm cərəyanları vasitəsilə simvolik d  nc nin oyanışı v  priorotetl  m si ilə bađlıdır.

Fəslin I paraqrafı “**Romantizm cərəyanı v  simvolun bədi-estetik semantikasi”** adlanır. Bilirik ki, simvolun ədəbi-nəzəri-fəlsəfi fikrin mərkəzində yerləşməsi hadisəsi romantizm d vr n  təsadüf edir, romantiklər simvolun yüksəlişinin, dir eli inin əsas s b bkarlarıdır, desək, heç də ifrata varmarıq.  srq (oriental) v  Qərb (oksidental) d  nc sinin simbiotik vəhdəti romantizmin səciyyəvi x susiy tl rindən biri idi, bu vəhdətin yaranmasında simvolik d  nc nin rolu əvəzsizdir.

XVII  sr Qərb ənənəsində d  nc nin simvolik  ađdan empirik  ađa keçidini ya adıđı d n mdir, təbiət elmlərinə artan maraq, heliosentrik nəzəriyyə, rasionel dünyagörüş və s. müasir biliklərin ilk r  eyml rin  imza atırdı, baxmayaraq ki, bu sahədə atılmış bir çox addımlar hələ də alleqorik v  simvolik formatda ifadə olunurdu³¹. XVII  srin – “Ađıl  srı”nin əsas cərəyanı klassisizm idi və Fransada ba lamı dı. “*Fransız klassisizmi intibahın ideya-bədii mexanizminə əsaslanır...ancaq bu yanaşma təkrar deyil, antitez xarakteri daşıyırdı*”³². P. sayevanın klassisizmin intibaha baxışını antitez prinsiplərə dayandıđını s yl m sinin səbəbi klassik estetikada Dekartvari rasionallıđın varlıđı idi, d  nc nin gücünün v  məntiqin  n  keçməsidir. XVIII əsrin maarif iliyi isə öz tələb və prinsiplərinin dəqiq sərhədlərini cızdı: rasionalizm, elm, aydınlanmış din, metafizikanın r ddi, proqressivlik, humanizm v  subyektivizm.  mumiyy tl , “*Antik  ađ elminin  r bl r t r find n transfer edildiyi*

ya ları” // Latin American International Conference on Social Sciences and Humanities-II, – Colombia, Bogota, – 5-7 April 2022, – s. 153-159.

³¹ Raybould, R. An Introduction to the Symbolic Literature of the Renaissance / R.Raybould. – Bloomington: Trafford Publishing, – 2006, – 396 p. p.319.

³² B kirqızı ( sayeva), P. Klassisizmin nəzəri-estetik prinsipləri və əsas təmsilçiləri //  d biyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: [2 cildə]. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin Inki afı Fondu. – c.1. –2018. – s. 147-157. s.148.

bir dönmədə İspaniya, Siciliya, Qərb elminin və teologiyasının formalaşmasında önəmli bir məhvər idi”³³

Qərbin Ortaçağda tanımağa başladığı Şərqlin təsirinin izləri İntibahda ciddi şəkildə üzə çıxmış, romantik çağda isə zirvəyə çatmışdı. Şərq qədim və əsrarəngiz ədəbiyyatı, romantikası və rəmzlər sistemi ilə Qərb mədəniyyətinə nüfuz edə bilmişdi. İngilis ədəbiyyatında Şərqlin təsirlərini araşdıran onlarla tədqiqat var, bu tədqiqatların gəldiyi nəticələrə görə X-XI əsrlərdən etibarən, Şərq ədəbiyyatı müxtəlif istiqamətlərdə ingilis ədəbiyyatına təsir göstərmiş,³⁴ bu təsirlər Cefri Çoserin, Edmund Spenserin, Uilyam Şekspirin intibah estetikasına qarışdığı kimi, yeni dövr ingilis romanının formalaşmasında, Daniel Defonun (Robinzon Kruzo/Sindibad paralelizmi), Conatan Sviftin (“Qulliverin səyahətləri” nin “Min Bir gecə” nağıllarındakı səyahət motivləri ilə səsleşmə) əsərlərində iştirak etmiş, Meri Montekyunun “Türk məktubları”nda (1763), Delia Manleyin “Almina, və ya ərəb nəziri” faciəsində (Almina/Şəhrəzad oxşarlığı)(1707), İngilis qotik ədəbiyyatının ilk nümunələrindən Uilyam Bekfordun “Vatek” (1782) əsərində əksini tapmış, romantiklərin yaradıcılığında isə zirvəyə oturmuşdu. Samuel Teylor Kolricin “Kubilay xan” (1797), Con Keatsin “Endymion” (1818) və “Hyperion” (1819), Uilyam Vordsvortun “Prelüd” (1805), Corc Bayronun “Şərq poemaları”, Robert Sautinin “Dağıdıcı Zalaba” (“Thalaba the Destroyer”) (1801) və “Kehama lənəti” (1810), Tomas Murun “Lalla Rookh” (1817) və s. əsərlərinə Şərq təkcə tematik səviyyədə əsərin zaman-məkan koordinatlarını müəyyən edən komponent elementlərin cəmi kimi deyil, simvolik düşüncə tərzilə hakim idi. Şərqlin izləri romantizmdən sonra da davam etmiş, Redyard Kiplinqin, Cozef Konradın, E.M.Forsterin, U.B.Yitsin, Ceyms Coysun, T.S.Eliotun, Doris Lessinqin və onlarla başqa ingilis sənətkarın mətnlərində bu və ya digər şəkildə özünü büruzə vermişdir. Düşünürük

³³ Schimmel, A. Doğu-Batı yakınlaşmaları. Avropa'nın İslam Dünyasıyla Karşılaşması. Almandan Çeviren: Hüseyin Ağuiçenoğlu / A.Schimmel. – İstanbul: Avesta, – 2012. – 150 s.

³⁴ Al-Olaqi, F.M.T.S. The Influence of the Arabian Nights on English Literature: A Selective Study // European Journal of Social Sciences, – 2012. Vol.31, №3. – p. 384-396.

ki, Martha P. Conantın (1908) “*ərəb nağilları İngilis romanının xaç anasıdır*” cümləsi bu təsirin nə qədər güclü olduğunu bütün aydınlığı ilə izah edir.³⁵

Romantik sənətkarların yaradıcılığında təbiət simvolikasından istifadənin bədii-estetik mahiyyəti təbiət hadisələrinin və üzvlərinin ideallaşdırılması ilə sıx bağlıdır, bütün bunlar da öz növbəsində romantizmin fəlsəfi-estetik prinsiplərinə görə funksionallaşır. Romantizmdə təbiət simvollarının nəzəri şərhı və öyrənilməsi prosesi təbiətin kultlaşma ənənəsinə bələdlilik və romantizmin estetikasına dair bilginin harmoniyasını tələb edir. Təbiət simvollarının izahında mifoloji şüurun bios və loqos arasındakı keçidləri, təbiətin fiziki mahiyyəti və onun metoforikləməsi hadisəsinin mexanizmini dərk etmək lazım gəlir.

Fəslin ikinci paragrafı “**Romantizmdə təbiət: obraz və simvol**” adlanır. Romantik idealların formaşmasında təbiət simvolları bədii-estetik vasitə kimi xüsusi önəm daşıyır, təbiət simvolikasından istifadənin bədii-estetik mahiyyətini aşkarlamaq həm də romantizmin elmi-nəzəri şərhini vermək deməkdir. Eyni zamanda təbiət hadisələrinin və üzvlərinin ideallaşdırılmasının romantizmin fəlsəfi-estetik prinsipləri ilə bağlılığı, funksionallığı intertekstual konteksti aktuallaşdırır, səma, Günəş, Ay, bulud, külək, dəniz, qürub, tufan və s. kimi təbiət hadisələrinin bədii mətndə daşdığı simvolik məzmunun tipoloji fərqlərini konkret bir mətnin ətrafına toplayır. Bu təbiət simvolikasının lokal və milli xarakteri ilə universallığı arasındakı müqayisələri aktuallaşdırır, eyni zamanda başqalarının əsərlərində təbiət simvollarından istifadənin bədii estetikasının tipoloji məqamlarına yönəlməyi də tələb edir. Çox vaxt da, təbiət simvollarının yaranmasında Şərq və Qərb kontekstinin rolunu müəyyən etmək üçün təbiət simvollarından istifadənin bağlı olduğu fəlsəfi-estetik mühiti aşkarlamaq lazım gəlir. Təbiət simvollarının ənənəvi strukturu və romantizmdəki interpretasiyası məsələsinə də fikir vermək məcburiyyəti yaranır. Təbiət predmetlərinə müraciətdə məqsədliliyin dərəcəsini və mahiyyətini göstərmək romantizmdə önəmlidir.

³⁵ Greenough, C.N. Review of *The Oriental Tale in England in the Eighteenth Century*, by M. P. Conant // *The Journal of English and Germanic Philology*, – 1909. Vol. 8. №2, – p. 296-303. P.297.

Romantizmdə həssas məqamlardan biri obraz və simvol anlayışlarının yerini doğru müəyyən etməkdir. Paraqrafda ingilis “Göl məktəbi”nin nümayəndəsi U.Vordsvordun “Nərgizlər”, “My Heart Leaps Up” (“Ürəyim çırpınır”) kimi şeirləri təhlilə cəlb olunur, nərgizin obrazlaşması hadisəsi, Hüseyn Cavidin “Solğun bənövşələr” şeirindəki obrazlaşma ilə müqayisə edilir. Vordsvordun “My Heart Leaps Up” (“Ürəyim çırpınır”) şeirində isə göy qurşağı simvoluna istinadən romantizmdə simvollardan istifadənin fərqli mexanizminə diqqət yetirilir.

Növbəti, üçüncü paraqafda **“Romantik ruhun özünüifadə şəkli: dəniz bədii simvol kimi”** kimi adlanır. Romantik simvolun funksiyasına diqqət yetirilir. Dəniz ədəbiyyatın hər zaman maraq dairəsində olmuşdu. Dəniz səyahətlərinin artdığı və kəşflərin ən çox olduğu dövənlərdə dəniz macərə tipli romanları bəzəyən, macəranın gerçəkləşdiyi zaman-məkan müstəvisi kimi diqqəti cəlb edirdi. Sam Bluefarbın dediyi kimi macərə tipli əsərlərin dəniz səyyahı qəhrəmanları *“özünü gəmiyə saldıqdan sonra dənizin kosmosunda təcrid olunmuş bir dünyadadır, dəniz həm yansıdıdır, həm də xarakter yaradandır”*³⁶ Macərə tipli romanlarda dənizin səyahətə çıxanın xarakterinin formalaşmasında təsiredici gücü danılmazdır, amma hələ dəniz ədəbiyyatın obrazı deyil, semantik ağırlıq daşımır, ona xüsusi mənə yüklənmir, diqqət dənizçinin özünə yönəlir, dəniz dənizçinin bədii-estetik şərhində köməkçi vasitədir. Dənizin obrazlılığı, personifikasiyası və idealizə edilməsi romantizm cərəyanı ilə bağlıdır, məhz romantizm ilk dəfə dənizə simvolik anlam yükləyir. Romantik mizacın yaratdığı ədəbiyyat üçün maraqlı olan artıq dənizin özüdür. J.Raban haqlı olaraq bu prosesi belə şərh edir: *“gəmilər və dənizçilər dənizin xəyali təsvirlərindən təcridən silindi və nəticədə romantik əzəmətin boş dənizləri meydana çıxdı”*³⁷

Samuel Toyler Kolricin “Yaşlı gəmiçinin nəğməsi” balladası ədəbiyyat tarixində dənizi simvollaşdırən ən güclü əsərlərdən biridir. Əsərdə dənizçinin uzun səyahəti, albatros və dənizçi ikilisi, albatrosun

³⁶ Bluefarb, S. The Sea – Mirror and Maker of Character in Fiction and Drama // The English Journal, – 1959. Volume 48, №9, – p. 501-510. p.12.

³⁷ Raban, J. The Oxford Book of the Sea / J.Raban. – Oxford: OUP Print. – 1993. – 544 p. p.11.

tufanlı günlərdə gəmiyə yol göstərməsi, müqabilində dənizçinin onu öldürməsi poetik təxəyyülün dərinliyi ilə işlənmişdir, metforik hekayənin altında insan və dünya, insan və Tanrı, Tanrı və dünya kimi universal məzmunlu mənəvi-ilahi-fəlsəfi mövzulara toxunulmuşdur. Kolricin mətnindən boylanan fəlsəfi-teoloji görüşləri insan və inancı arasındakı münasibətləri şərh edir. Albatrosu öldürmək Tanrıya zidd getməkdir, Kolricə görə Tanrı insandan tutmuş gözləgörməz mikrohüceyrələrə qədər bütün dünyəvi varlıqların tək-cə yaşam qaynağı deyil, yaşamın özüdür. İstənilən canlının öldürülməsi Tanrıya qarşı işlənmiş bir günahdır. Bunun dənizdə baş verməsi isə iki məqamla bağlı ola bilər: birincisi, dəniz dünyanı simvolizə edir, ikincisi, dəniz insanın təlatümlü daxili dünyasını rəmzləşdirir. Bu ballada nəğmədə ikinci məqam daha keçərlidir, hadisələrin təqdimində gecə və gündüz ayrımı, Ay və Günəşin də rəmzlənməsi, gəmi heyətinin ətrafa və gəmiçiyə münasibəti, albatrosun öldürüldükdən sonra dənizçinin boğazına asılması (xaç kimi) və s. mətni unikallaşdırır, həm də simvolik dilin altındakı dərin anlamların ortaya çıxmasına səbəb olur. Romantik idealların formalaşmasında dəniz simvolu bədii-estetik vasitə kimi xüsusi önəm daşıyır, təbiət simvollarının ənənəvi strukturu və romantizmdəki interpretasiyası məsələsinə də fikir vermək məcburiyyəti yaranır. İngilis “Göl məktəbi”nin tanınmış şairlərindən Vilyam Vordsvort, Səmuəl Teylər Kolric və Robert Sautinin, o cümlədən, Uilyam Bleykin, Robert Börnsün, Tomas Murun, Pirs Şellinin, Corc Bayronun əsərlərində təbiət simvollarının Şərq və Qərb konteksti mövcuddur.

Fəslin sonuncu paragrafi **“Simvolizm: konseptual dərinlik və simvolların əbədiliyi prinsipi”** adlanır. Bu paragrafda simvolizm cərəyanı dönməsində simvolları əbədilik qazanmasına diqqət yetirilir.

Simvolizm həyata idealist münasibətində romantizmə oxşayırdı, təxəyyülə və duyğulara verdiyi üstünlüyü romantizmin mirası hesab etmək olar, belə ki, simvolizmin fəlsəfi-estetik əsasını təşkil edən incəsənətin simvolikliyi anlayışı romantik fəlsəfənin əsas müddəalarından idi. Simvolizm bu fikri daha da dərinləşdirmiş, məzmunla yanaşı formanı da simvolik işarələr sistemində döndürmüşdü. Romantiklər mifik, dini və müxtəlif kulturoloji müstəvilərdən yığıqları simvolları romantik bürüncəyin içinə

salmaqla yetinirdilər, simvolistlər isə simvollarla “oynamağı” seçdilər. Romantiklər kontekstinə görə tanış metafizik dünyaya gerçək dünyalarının “məsələlərini” köçürürdülər, simvollar bu istiqamətdə əsas yardımçı vasitələri idi. Simvolistlər isə simvollar sayəsində yeni metafizik dünya “icad edirdilər”. Romantiklər bütün hallarda Russoçu idilər, təbiətlə harmoniyada, nizamda olmaq çıxış yolu idi. Simvolistlər isə təbiətə fərqli baxırdılar, dini frazeologiyadan istifadə etməsələr də, bilirdilər ki, insan məhduddur, Novalisin inandığı kimi təbiətin Məsihi deyil.³⁸ Simvolistlər və romantiklər arasındakı bir fərq də məhz dinə olan münasibətlə bağlı idi. Simvolistlər romantiklər qədər dindar deyildilər, pessimist ovqat, dekadent ruh onları Tanrı inancından didərgin salmışdı, əksəriyyəti xristianlıqdan uzaqlaşmışdı, okkultizmdə yeni bir din tapmağa çalışır, Şərqi ezoterik dinləri ilə mental məşqlər edirdilər. “Əsrin sonu” (“*fin de siècle*”) sindromundan əziyyət çəkən simvolistlər romantik babaları qədər təbiətə heyran deyildilər. Nitschenin “Tanrının ölümü” konsepsiyası, A.Şopenhauerin “dünya boş iradədir” tezi “lənətlənmiş şairlər”in birbaşa müraciət etməsələr də, bütün əhval-ruhiyyələrinə hakim idi.

İngilis ədəbiyyatının nəhəng simalarından biri, İsveç Akademiyasının üzvü Per Halmstremmin “İrland-kelt dirçəlişinin mərkəzi siması” adlandırdığı, Nobel mükafatı almış Vilyam Batler Yeyts (1865-1939) isə bütün simvolist həmkarlarının ənənədən qaçma tendensiyasının əksinə, qərribə şəkildə “ənənəvi” yazırdı. İngilis simvolizminin ustası kimi qəbul edilən şairin poeziyasında qızılgül, dəniz, quş, ağac, günəş, ay, yer, su, hava və atəş kimi təbiət simvollarından bol-bol istifadə olunmuşdur. Müxtəlif mənbələrdən qidalanan bu simvollar Yeyts poeziyasının tərkib hissəsi kimi böyüyür, genişlənir və dəyişirlər. Eyhamlı təsvirlər və simvolik strukturlar onun şeirlərində birləşərək dərin semantika yarada bilirlər. Yeyts özü “Poeziyanın simvolizmi” adlı əsəsində simvolları belə izah edir: “*Bütün səslər, bütün rənglər, bütün formalar ya əvvəlcədən təyin edilmiş enerjilərinə görə, ya da uzun müddətli çağırışlarına görə qeyri-müəyyən və eyni zamanda dəqiq duyğular oyadır, ya da məncə,*

³⁸ Wellek, R. Symbol and symbolism in literature // Dictionary of the history of ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas: [in 5 volumes]. – New York: Charles Scribner's Sons, – vol.4. – 1973. – p. 337-345.

qəlbimizin üzərindəki ayaq səslərini duyğular adlandırdığımız qeyri-cismani gücləri aşağı, aramıza səsləyir. Şeir də sənət kimi oxucuya emosional təsir göstərdiyi kimi, bu yüksək duyğulardan qaynaqlanır... şairlər durmadan insanlığı yaradır və yox edir”³⁹

Yeytsin əsərləri başdan-ayağa simvollarla doludur. Kelt-irland mifik yaddaşı, müxtəlif dini konsepsiyalar, inanc və təlimlər, başqa ədiblərin yaradıcılığı və s. bu simvolları qidalandıran əsas qaynaqlardır. Belə simvollardan biri də qızılıgüldür. *“Qırmızı qızılıgül, məğrur qızılıgül, bütün günlərimin kədərli gülü! Mən qədim yolların nəğməsini oxuyanda mənə yaxınlaş”⁴⁰* deyə başlayan şeirdə qızılıgülün simvolikası həm xristianlıq kontekstində, həm də kelt-irland mirası müstəvisində özünü açır. Yeytsin daha çox intellektual simvol kimi səciyyələndirdiyi hadisə baş tutur, qızılıgül dünyanın müqəddəs mərkəzi kimi görünür, burada birləşir. Şairin zehniyyətindəki ayrılmaz və zidd paradıqlar keçmiş, indi və gələcəyə dair olanlar güldə təcəssüm olunur. Yerlə göy, an və ədəbiyyat, sevgi və nifrət bir-birilə kəşşir, elə şeirin adı da *“Zamanın çarmıxındakı qızılıgülə”* (“To The Rose Upon The Rood Of Time”) adlanır.

Dönəmin dekadent fonda aparıcı cərəyanlarından biri olan estetizmin nümayəndəsi Oskar Uayldın *“Bülbül və qızılıgül”* hekayəsində gül və bülbül həm emosional, həm də intellektual planda simvolizasiyası ilə seçilir. Dünya ədəbiyyatındakı bütün gül və bülbülləri xatırladan bu başlıq Azərbaycan folklorunun dərinliklərindən xeyli sayda mətnlə səsləşir. *“Qızılıgül əfsanəsi”, “Ağ gül və bülbül”, “Bülbül və gül”, “Bülbülün son nəğməsi” “Bülbül niyə görmür”* kimi əfsanələrinin strukturunu müəyyənləşdirən fədakar sevgi motivi ilə Oskar Uayld mətni arasında çox ciddi yaxınlıq var.

Bu fəsildə əldə edilmiş elmi qənaət belədir ki, həm romantizm (simvolun apofeozunu ona borcluyuq), həm simvolizm (simvolu şüarlaşdırdı) XIX əsrdə və onun kulturoloji davamı olan XX əsrdə simvola, simvolik təfəkkürə marağın oyanmasında əvəzsiz rol oynadılar. Bir tərəfdən bədii-estetik düşüncədə modern-avanqard cərəyanlardan (surrealizm, kubizm, ekspressionizm və s.) tutmuş

³⁹ Yeats, W.B. The Symbolism of Poetry // Essays and Introductions. – London: Palgrave Macmillan, – 1961. – p. 153-164.

⁴⁰ <https://www.poetryfoundation.org/poems/43280/to-the-rose-upon-the-rood-of-time>.

mifoloji, antropoloji, epistemoloji, fenomenoloji və s. tədqiqatlara qədər diqqətin bəşəriyyətin universal mədəni kodlarına – simvollara yönəlməsində birbaşa olmasa da, dolayı yollarla iştirak etdilər. Digər tərəfdən bu cərəyanlar sayəsində incəsənətin və simvolun ayrılmaz ikili olduğu fikri öz təsdiqini möhkəmləndirdi.

Fəslin elmi qənaətləri elmi məqalə və məruzələrdə öz əksini tapmışdır⁴¹

Dissertasiyanın sonuncu, V fəslı **“Simvolun intertekstual təhlilində model və yanaşma müxtəlifliyi”** adlanır. Bu fəsildə ilk dörd fəsildəki metodoloji yanaşmalar və qənaətlər ümumiləşdirilərək təbiət simvollarının intertekstual zəmində təhlilinin fərqli modelləri təqdim olunur. **“Simvol və intertekstual kontekst: nilufər/lotus”** adlanan ilk paraqrafda təqdim olunan model belə əsaslandırır ki, konkret bir simvolun müxtəlif mətnləri eyni tədqiqat sahəsinə toplama mexanizmi həm də ayrı-ayrı mətnlərin həmin simvolun istifadəsinə bağlı kəşifmə nöqtələrində bir-biri ilə ünsiyyət qurması deməkdir. Məsələn, nilufər çiçəyinə (lotos, şanagüllə) ədəbiyyatda, ədəbi mətnlərdə tez-tez müraciət edilir, bənzətmə, təşbeh, metafora və s. funksiyalarda qarşımıza çıxır. Nilufərin mətnində simvol kimi təyinatı onun mətnində işlənmə niyyətindən tutmuş, həmin mətnəqədərki başqa mətnlərdə daşdığı statusla birbaşa bağlıdır. Belə ki, istənilən simvolu mətnin dünyasından qoparıb müstəqil şəkildə araşdırmağa başlamaq intertekstual yolçuluğa çıxmaq deməkdir. Hər bir simvol öz fərdi hekayəsini danışmağa başlar-başlamaz, ətrafına xeyli sayda başqa mətnlər toplaşmağa başlayır. Təhlil prinsipini xüsusidən ümumiyyə,

⁴¹ Romantizmin simvolikası və təbiət obrazlarının funksionallığı (Kamran Əliyevin elmi-nəzəri yaradıcılığı əsasında) // “Kamran Əliyev: tanınmış ədəbiyyatşünas, unudulmaz insan” mövzusunda respublika elmi konfransı, – Bakı, – 5 mart 2022, – s. 192-201; 12. Ədəbiyyatda simvol: Azərbaycan xalq əfsanələrindən Oskar Uayldın “Qızılgül və bülbül” hekayəsinə mətnlərarası yolçuluq // Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, II Uluslararası Dil və Edebiyat Sempozyumu, – Türkiyə, – 18-20 noyabr 2020, – s. 93-99; Simvolun romantik apofeozu (təntənəsi) Şərq-Qərb ənənələri kontekstində // Bakı: AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” Beynəlxalq elmi jurnalı, – 2022. №2. – s. 108-118; Гюль, Э.Б. Море Как Художественный Символ и Форма Проявления Романтической Души // “Новая филология”, – 2022. №85, – с. 311-317, DOI: <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2022-85-44>.

təkdən cəmə hərəkət müəyyənləşdirir. Bu mətnlər arasındakı ünsiyyət isə simvolun istifadə olunduğu mətndəki yerini və rolunu müəyyən edir. Nilufər də belə simvolların biridir. Qədim İranda ilahə Anahitanın gülü, zərdüşlütlükdə Nilufər bayramları (Mordadruz), buddizmdə, hinduizmdə Sutra, Vişnu, Brahma, Şri Lakşmi ilə bağlı mifik rəvayətlərdə yer alır. Yaradılış, yenidən doğuş və bərəkət qədim mifologiyada nilufər ətrafında simvollaşır⁴². Qədim Misirlilər nilufərin gecələr ləçəklərini yumub, gündüzlər açdığını müşahidə edib, onu yeni bir başlanğıcla və Günəşlə əlaqələndirmişlər. Məhz nilufər simvolu Homerin “Odyssey” əsərində Lotofaqlarla bağlı əfsanəni, Xaqani Şirvaninin yaradıcılığını, XIX əsr ingilis şairi Alfred Lord Tennysonun “The lotos-eaters” adlı şeirini, ingilis yazıçısı Somerset Moemin “Lotos yeyən” (The lotus eater)⁴³ adlı hekayəsini, Kiprli şair Osman Türkünün “Lotosun içine uçmaq” adlı bir modern dastanını intertekstual təhlil müstəvisinə gətirə bilər. Hər bir simvolun özünün üzə çıxmağa hazır mətn və ya mətnlər yaddaşı var. Simvol aid olduğu mətnin konteksti ilə birbaşa ünsiyyətə girmir, daha çox öz mətn yaddaşının oyanmasını tələb edir, bu mətn yaddaşı oyandıqdan sonra oxucu tərəfindən onun kontekstual əlaqələrini bərpa etmək mümkün olur. Mif və folklor yaddaşı, dini-kanonik mətnlər simvolun məzmununu açan əsas bazadır. Simvolun izahı mifoloji və dini dünyagörüşdən qaynaqlanan bilgilərə hakimliklə çözülmür. Lakin burada simvoldan istifadə və onun oxucu tərəfindən izahının konteksti xüsusi önəm daşıyır.

İkinci model **“Mətdən intermətnə: dağ simvolu”** adlanan ikinci paragrafda təqdim olunur. Konkret bir mətnin semantik anlamının bəsləndiyi qaynaqlar və səbəb-nəticə münasibətləri kontekstində simvol araşdırılır. Simvol sayəsində təhlil predmeti olan mətnin semantik anlamı aşkarlamaq niyyəti isə mətnin intermətnə dönüşməsi ilə mümkündür. Paragrafda Yunus Əmrənin intertekstual təhlilə cəlb edilən “Adım, adım iləri, bu alemdən içəri” şeirində dağ simvolu diqqəti cəlb edir, çünki, şeirin ötürmək istədiyi informativ dərinliyi öz üzərinə fokuslayır. Dağın sakrallığı, ucalığı, dünyəvilikdən

⁴² Campbell, J. Doğu Mitolojisi (Çev. Kudret Emiroğlu) / J.Campbell. – Ankara: İmge, – 2008. – 513 s. s.460-69.

⁴³ Maughan, S. The Lotus Eater: [Electronic resource] / – January 8, 2021. URL: <https://facultyweb.wcjc.edu/users/jonl/documents/LotusEater.pdf>.

ilahiliyə yolçuluğunu rəmzləşdirməsinin onlarla, yüzlərlə fərqli hekayələrinə rast gəlmək mümkündür. Dağ Qərb və Şərq, İslam, xristianlıq, buddizm, atəşpərəstlik, paqan dinlər və s. müstəvisində fərqli əfsanə, rəvayət, mifik hekayələrin mövzusu olub, rəngarəng simvolik hekayələrin yaranmasına səbəb verib. Amma qayəsini və nüvəsindəki əsas arxetipik anlamı qoruyub saxlayır. Simvolların arxetipik və stereotip xarakteri onun universallığının təyinatında əsas amildir. Dağın sakralizasiyası və inanc obyektinə çevrilməsi demək olar ki, dünya xalqlarının hamısının dünyagörüşünün müəyyən mərhələsində özünü göstərmişdir. Misir, Çin, İran, Hind, Fin, Yapon, hindu, o cümlədən türk mifologiyasında sakral dağlara rast gəlmək mümkündür. Bütün obrazlı dağ təsvirlərinin nüvəsində insanın dağla bağlı mental psixoloji təcrübələrinin qalıntıları öz əksini tapıb və insanlıq var olduqca bu təcrübə fərqli şəkillərdə mətnləşməyə davam edəcək. İstənilən mətnin simvolik şərhilə onun intertekstual şərhilə bir-birini tamamlayan, bir-birinin tədqiqat ərazisinə müdaxilə edən, qarşılıqlı razılaşmaya açıq analiz üsullarıdır. Hər simvolun arxasındakı hekayə oxucunu başqa mətnlərə aparır, hər mətnin başqa mətnlərdən hörülmüş parça strukturu olması bu yolçuluğu daha da dərinləşdirir, şaxələndirir. Bu əlaqələr nəticəsində dünya miqyasında insanın mental dünyagörüşünün həm psixoloji, həm fəsləfi, həm də poetik ortaq paradigmlər yaratdığı üzə çıxır.

“Mətnin astanasında: nar simvolu paratekst element kimi” adlı üçüncü paraqrafda təqdim olunan model fərqlənir. Bilirik ki, Mətnlərarası münasibətlərə ən konseptual şəkildə yanaşan Jerar Jenett olmuşdur. 1982-ci ildə yazdığı “Palimpsest” əsərində transtekstuallıq anlayışını irəli sürür və qeyd edir ki, ədəbiyyatşünaslığın əsas mövzusu mətn yox, məhz transtekstuallıqdır⁴⁴. O, iki mətn arasındakı münasibətləri növlərə bölür, hipertekstuallıq, intertekstuallıq, metatekstuallıq, arxitekstuallıq, paratekstuallıq kimi anlayışları bir-birindən fərqləndirir.

J.Jenett “Seuils” (1987) adlı əsərində bütün təfərrüatları ilə paratekstuallığı izah edir və özündən sonrakı tədqiqatlar üçün yeni bir

⁴⁴ Genette, G. Palimpsests: Literature in second degree / G.Genette. – Lincoln: University of Nebraska Press, – 1997. – 490 p. p.1.

istişamət açır. Paratekstuallıq dedikdə mətnin arxa planında qalan bütün komponentlər çoxluğu nəzərdə tutulur. Ad, fəsil adı, bölüm adı, mətnin adı, kitabın adı, ön söz, son söz, qeydlər, ricətlər, haşiyələr, kitabın üzü və arxası, şəkillər, eləcə də bütün illustrasiyalar paratekstual elementlər kimi sıralanır. Belə ümumiləşdirə bilərik ki, paratekstuallıq mətnin alqılanmasında və şərhində önəmli rola malikdir, mətnlə mətnin adının arasındakı münasibət mətnin bütün daxili struktur-semantik elementləri arasındakı münasibət qədər əhəmiyyətlidir.

Hər mətnin adının antisipasiya (qabaqgörənlik) potensialı var, istər-istəməz oxucunu oxunacaq mətn haqqında ön fikirlər, gözləntilərlə yükləyir. Jerar Jenettin məlum sualında deyildiyi kimi, görəsən Coysun “Uliss” əsərinin adı “Uliss” olmasaydı, onu necə oxuyardıq?⁴⁵ Oskar Uayldın “Narlar evi” nağıllar toplusu və Kamal Abdullanın “Nar çiçəkləri” şeirlər kitabı haqqında da cəsarətlə eyni sualı təkrarlaya bilərik. Biz bu paraqrafda Oskar Uayldın “Narlar evi”ni paratekstual təhlilini verərkən, bir koqnitiv konsept kimi narın universal və intertekstual simvol olduğunu, bu simvolun mətnlərarası işarə kimi eksplisit səciyyə daşdığına gördük. Kamal Abdullanın şeirlər kitabının tituluna çıxmış nar çiçəyinin simvolikliyi narın özünə nisbətən fərqlidir. Şairin yaşam/həyat konseptinin ifadəsində nar çiçəyi öz simvolik yükünü zehnin arxetip-mifoloji və fərdi-subyektiv təcrübələrinin “yığıntı”sından götürür.

Dissertasiyanın V fəslilə bağlı nəticələr elmi məqalə və məruzələrdə öz əksini tapmışdır⁴⁶

Dissertasiyanın “Nəticə”sində aparılmış tədqiqata yekun vurulmuş, elmi qənaət və fikirlər öz əksini tapmışdır.

⁴⁵ Genette, G. Paratexts: Thresholds of Interpretation / G. Genette. – Cambridge: Cambridge University Press, – 1997. – 427. p.2.

⁴⁶ Simvol və intertekstual kontekst // Bakı: ADU, Dil və Ədəbiyyat, – 2019. c. 9, №3, – s. 18-27; “Yunus Əmrənin “Adım adım iləri” şeirinin intertekstual təhlili: intermətn və simvol // XXI əsrdə Yunus Əmrəni anlamaq ”Beynəlxalq Yunus Əmrə Simpoziumu, – Bakı, AMEA Şərqişünaslıq İnstitutu, – Bakı, – 2021, – s. 175-194; Гюль, Э.Б. Символ Граната Как Элемент Паратекста в Книге Сказок Оскар Уайльда «Гранатовый Домик» // Humanities Science Current Issues: Interuniversity Collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Young Scientists Research Papers, – 2021. Issue 43, Vol.1, – s. 173-182, DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-1-1>.

**Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin dərc olunmuş
aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:**

1. Mifoloji dünya qavrayışında təbiət simvolikası və onun intertekstual məzmunu (şərq və qərb epos mühiti kontekstində) // Bakı: Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy. – 2018. c. 2. №2, – s. 73-79.
2. Təsəvvüf poeziyasında rəmzlərin funksionallığı // Bakı: Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy. – 2018. c. 2. №1, – s. 3-8.
3. Güllərin simvolikası intertekstuallıq müstəvisində (M.P.Vaqifin yaradıcılığı əsasında) // Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, “Poetika.Izm” jurnalı, – 2019. №1. – s. 123-129.
4. Simvol və intertekstual kontekst // Bakı: ADU, Dil və Ədəbiyyat, – 2019. c. 9, №3, – s. 18-27.
5. Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında təbiət simvolikası // Bakı: Journal of Baku Engineering University Philology and Pedagogy, – 2019. c. 3. №1, – s. 3-8.
6. Simvol, işarə, obraz, metafora, alleqoriya: məzmun yaxınlığı və terminoloji dəqiqləşdirmə // Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2019. №2. – s. 28-34.
7. Keçən əsrin 60-80-ci illər Azərbaycan bədii nəsrində arxetiplərin simvolik məzmunu // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya Məsələləri, – 2019. №15. – s. 264-269.
8. XIV-XV əsrlər Azərbaycan şeiri intertekstuallıq kontekstində (İmadəddin Nəsimi şeirləri əsasında) // Bakı: ADU, Elmi xəbərlər, – 2019. №4. – s. 47-53.
9. Simvolik düşüncə və təbiətin simvollarla dərkinin prinsipləri: mifdən ədəbiyyata // Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin “Elmi xəbərlər” jurnalı, – 2020. №2. – s. 45-50.
10. Bədii mətnə simvol və motiv // Journal of Baku Engineering University, Philology and Pedagogy, – 2020. c.4. №2. – s. 69-76.

11. Təbiətdən ədəbiyyata transformasiya: fakt və simvol // Bakı: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Poetika.Izm” jurnalı, – 2020. №1-2. – s. 82-90.
12. Ədəbiyyatda simvol: Azərbaycan xalq əfsanələrindən Oskar Uayldın “Qızılgül və bülbül” hekayəsinə mətnlərarası yolçuluq // Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, II Uluslararası Dil və Edebiyat Sempozyumu, – Türkiyə, – 18-20 noyabr 2020, – s. 93-99.
13. Mövlanə yaradıcılığında təbiət simvolları: fəlsəfi estetik funksionallığı və qaynaqları // Nazim Hüseynli – 65 Uluslararası İlmî Araştırmalar Kongresi, – Bakı, Avrasiya Universiteti, – 30 aprel 2021, – s. 63-66.
14. Nizami qəzəllərində “Pərvanə və şam” motivi: simvolik və metaforik məzmunu // Beynəlxalq Nizami konfransı. – Bakı, Azərbaycan Universiteti, – 7 may 2021, – s. 53-57.
15. “Yunus Əmrənin“Adım adım iləri” şeirinin intertekstual təhlili: intermətn və simvol // XXI əsrdə Yunis Əmrəni anlamaq ”Beynəlxalq Yunus Əmrə Simpoziumu, – Bakı, AMEA Şərqsünəslıq İnstitutu, – Bakı, – 2021, – s. 175-194.
16. Bədii təfəkkürün simvolikliyi (simvol) və metaforikliyi (metafora) // Gənc Tədqiqatçıların V Beynəlxalq elmi konfransı, – Bakı, – 29-30 aprel 2021, – s. 1403-1406.
17. Paqanizm və təbiət kultu: kelt mifoloji dünyagörüşündə simvolların funksiyası // Bakı: AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Filologiya və sənətşünəslıq” jurnalı, – 2021. №2. – s. 230-239.
18. Гюль, Э.Б. СИМВОЛ Граната Как Элемент Паратекста в Книге Сказок Оскар Уайльда «Гранатовый Домик» // Humanities Science Current Issues: Interuniversity Collection of Drohobych İvan Franko State Pedagogical University, Young Scientists Research Papers, – 2021. Issue 43, Vol.1, – с. 173-182, DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/43-1-1>.
19. Romantizmin simvolikası və təbiət obrazlarının funksionallığı(Kamran Əliyevin elmi-nəzəri yaradıcılığı əsasında) // “Kamran Əliyev: tanınmış ədəbiyyatşünas, unudulmaz insan”mövzusunda respublika elmi konfransı,

- Bakı, – 5 mart 2022, – s. 192-201.
20. Simvolun romantik apofeozu (təntənəsi) Şərq-Qərb ənənələri kontekstində // Bakı: AMEA, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” Beynəlxalq elmi jurnalı, – 2022. №2. – s. 108-118.
 21. İngilis intibah ədəbiyyatında platonik eşq modeli və simvolları: “siren göz yaşları” // Latin American International Conference on Social Sciences and Humanities-II, – Colombia, Bogota, – 5-7 aprel 2022, – s. 153-159.
 22. Гюль, Э.Б. Соприкосновение традиций и их интертекстуальное проявление: функция символа // VIII Международная Научно-Практическая Конференция "Культурологическое Знание Как Основной Компонент Развития Современной Науки". – Казан, – 23 апреля 2022 г. – с. 146-150.
 23. Гюль, Э.Б. Море Как Художественный Символ и Форма Проявления Романтической Души // "Нова філологія", – 2022. №85, – с. 311-317, DOI: <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2022-85-44>.
 24. Gul, E. Mythical Perception of Nature and the Function of Symbols: The Principles of Mythical Logic and Ways of Formation of Natural Symbols // The University of Cienfuegos, Journal Conrado Revista, – 2022. Vol. 14, No.1, – p. 446-454.

Dissertasiya işinin müdafiəsi 27 Sentyabr 2024-cü il tarixində 12:30da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05–Dissertasiya Şurasının bazasında yaradılmış BED – 1.05/1 Bİrdəfəlik dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-Az-1143, Bakı ş., H. Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, IV mərtəbə, Elektron Akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 17 iyul 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.05.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 83529

Tiraj: 100